Prof. FILIP LUKAS:

MODERNA KOLONIZACIJA

Zagreb 1935

Prof. FILIP LUKAS:

MODERNA KOLONIZACIJA

I. Holandeska kolonizacija

II. Engleska kolonizacija

NEDOSTAJU STRANICE 75-78

Izdanje Akademskog kulturnog kluba „Vjenceslav Novak“
slušača Ekonomsko-komercijalne visoke škole

Zagreb 1935

H O L A N D E S K A K O L O N I Z A C I J A

Smještaj i prilike zemlje

Prirodni preduslovi

Politički razvoj i gospodarske prilike malo gdje na svijetu stoje tako pod utjecajem prirode kao u Holandiji. Holandija nema na istoku i jugu prirodnih pregrada, niti orografskih, niti etnografskih, a niti klimskih; samo na sjeveru i zapadu Sjeverno more čini prirodnu granicu. Već ta činjenica daje zemlji izvjesnu gibljivost u odnošaju s južnim i istočnim susjedima. Kako je ta otvorenost granica povoljna za trgovačke veze, tako izlaže zemlju neprijateljskim napadajima. I oblik površine u nutarnjosti je jako utjecao na udes zemlje. Zemlja je ravna, sastavljena od pjeskovitog zemljišta, polovina i pištalina, pa nema ni šuma, ni ugljena, ni kamenja, ni soli, ni uopće minerala. Za industrijski razvoj je prema tomu zemlja nepodesna, ako se izuzme od toga obrt, koji se stvorio iz ratarskih, stočarskih i ribarskih proizvoda. Podesnija je zemlja za ratarstvo, a osebine seljačke se zapažaju i kod samoga obalnog stanovništva. Ali uza sve to priroda zemlje nije povoljna za gojenje kakove jedinstvene biljke u većem opsegu, jer upa nema dosta prostora, pa se on morao moru otimati. Za pokriće svojih domaćih potreba zemlja je zarana bila upućena na uvoz žitarica. Veliki dio zemlje je podesan za tlmarenje stoke, pa je već odavna bila znatna produkcija mliječnih i mesnatih proizvoda. Najbolje uslove pruža zemlja za trgovinu i brodarstvo. Položena na moru i otvorena na sve strane svojim brojnim rijekama i kanalima, Holandija je već u srednjem vijeku posjedovala odličnu prednost za pomorstvo. Pravac rijeka i prilike u koritu nijesu nadasve povoljne, premda zemljom teče jedna od većih evropskih rijeka, jer je na ušću bilo dosta velikih zapreka, zbog toga se razvio Amsterdam daleko od rijeka, a istom u 19. vijeku je Rotterdam s regulacijom Schelde mogao postati svjetskom velikom lukom. Rijeke zbog slaboga nagiba nijesu pružale vodenu snagu, a jedino se vjetar - uopće tamo vrlo čest - mogao iskorišćivati za tjeranje vjetrenjača, s kojima se voda iz nizina dizala u kanale, a odatle sprovađala u more.

Za trgovinu Holandije bijaše od velike vrijednosti, da se između Rajne i Maase nalazilo veliko zatvoreno gospodarsko područje, koje je prisililo Holandiju na veze sa rajnskim zemljama i Westfalijom, pa ni političke granice nijesu mogle te veze sprečavati. Unutarnja trgovina i promet ujedinjavahu političke odijeljene dijelove istoga plemena, a prirodne osebine učiniše Holandiju uvoznim i izvoznim vratima Njemačke. Zadatak Holandije kao središnjega člana u njemačkobritskom i oceanskom prometu proizlazi nužno iz njena geografska smještaja, a samo u Flandriji je imala svoga takmaca.

Mimo tih prirodnih preduslova gospodarskog života, pridolaze i historičkopolitičke prilike. Tu nije bilo političke centralizacije, niti je bilo

dinastičkih zapreka, a i nesudjelovanje Holandije u kontinentalnim borbama, njoj je bilo od velike koristi. Budući da je Holandija bila jedina republika na sjeveru, to je ojačalo njezinu gospodarsku slobodu kretanja, a pored toga nije tu bilo stajaće vojske niti birokracije, već je država bila uzano povezana s gospodarstvom, što je čitavoj državi dalo građansko-ekonomski pečat. Iz ovoga se stvorila unutarnja struktura holandeskoga gospodarstva, a to je njegov gradski karakter. Već u 15.vijeku građanstvo je dalo pečat razvoju zemlje. Utjecaj ratarskih krajeva, jer su bili pocjepkani, i daleko zaostali za gradskim društvom, bijaše preslab a i samo plemstvo je u praktičnom životu izgubilo važnost, pa su samo trgovac i obrtnik davali obilježje političkom i gospodarskom razvoju zemlje, pače su gradovi, imajući u vidu svoje vlastite interese, sprečavali razvoj obrta na selu.

Republika ujedinjenih pokrajina, stvorena je iz revolucije protiv Filipa II. i to nekoliko godina iza nastupa Filipova na prijestolje. Njihovo otcijepljenje od Filipa nije bilo s početka potaknuto vjerskim pitanjima - jer to pitanje na početku nije ni postojalo - već iz nužde, da se obrane od nasilja španjolskih, koja su ostavila krvavih tragova na jugu u današnjoj Belgiji. Ta nasilja su bila političke, vjerske i konačno ekonomske prirode. U otporu i borbi Holanđana očitovala se je težnja za slobodom i samoodređenjem, koja je kasnije u holandeskom narodu izazvala svijest posebne nacije, koja se u teškim borbama za opstanak i učvrstila. Ta tri elementa otpora i jedinstva: vjerski, politički i ekonomski išli su s početka naporedo, a s vremenom je ekonomski momenat prevladao, pa je kasnije trgovački duh bio odlučan, inače uvijek živ u tom narodu, no je još više bio potstrekavan sa spoznajom, da jedino ekonomski nezavisan i moćan narod može u teškoj borbi svoju nezavisnost i slobodu obraniti.

Kušalo se dokazati, da je kapitalistički duh Holanđana stvoren na osnovici njihove specifične kalvinske vjere, ali treba istaknuti, da se počeci kapitalizma susreću i prije unešenja kalvinske vjere, pače su se počeci kapitalizma razvili na jugu, u Flandriji, i to u katoličkim pokrajinama, a istom odatle su prenešeni na sjever.

Kapitalizam holandeski najmanje se razvio iz industrijskih poduzeća, tamo postojalih, kao šećerne industrije, pivarstva, žeste, a donekle i leidenske izrade sukna; daleko više je on stvoren iz brodogradnje, ribolova na haringe i kitove, te iz kolonijalnih poduzeća.

Holandeski veliki trgovac i kapitalista u pitanjima vjere se držao načela, da sloboda vjeroispovjedi mora biti vezana sa slobodom trgovca. Građanska i religiozna sloboda bila je kod njih nedjeljivo vezana sa proovatom obrta.

Iza sretnoga završetka osamdesetgodišnje borbe za slobodu, a ni za to vrijeme nisu njihova trgovačka poduzeća mirovala, država je dobila izgled velike trgovačke družbe. Tako je pariski odbor za javno dobro, kada je francuska vojska u doba revolucije posjela Holandiju, pisao, da se sa sedam po-

krajina ima više postupati kao sa društvom trgovaca, nego sa kakvom političkom vlašću (plûtot comme une compagnie de marchands que comme une puissance politique). Sve te osebine Holanđana, kao izraz njihove realne moći, bile su potencirane u gradu Amsterdamu, u njegovoj vladi i stanovništvu. Tu su se stvorile sve prednosti, kao i sve tamne strane mlade republike za sve doba njena opstanka. Tu se mislilo i radilo jedino za trgovinu, i svaki građanin bijaše trgovac, ili je barem nastojao da postane.

Postanak Nizozemske [1] NEDERLAND

Diobom u Verdunu (843.) razdijelila se država Karla Velikog tako, da tiza dan od sinova Ljudevita pobožnoga dobio, i to ~~Pipin zapadni~~ dio (zapadnofranačku državu, današnju Francusku), drugi je sin Ljudevit (njemački), dobio istočnu, franačku državu (iz koje se razvila današnja njemačka država), a treći sin, Lotar, srednji dio među njima, koji se je protezao od ušća Rone pa na sjever sve do Sjevernoga mora, a graničio je na zapadu tokovima rijeke Rone, Saone, Maase i Šelde, a na istoku je dopirao do Rajne, Emse i Aare. Taj pojas zemlje se je prozvao po Lotaru, kraljevstvom Lotara (Lotaringija). Kasnije je taj dugački pojas zemlje opet podijelio u dvije česti: Nisku ili Burgundiju s obje strane Rone i Visoku ili Gornju Burgundiju između Saone i Aara. Oba ta kraljevstva kasnije ujedinjena u kraljevstvo Arelata (Burgundija), dođoše u okvir njemačke države, ali po feudalnom sistemu ta pripadnost je bila samo državopravna dok su knezovi zapravo uživali gotovo punu nezavisnost. Kada se Arelat raspao ostalo je ime Burgundija očuvano u sjevernom njegovom dijelu; ali je bilo podijeljeno u istočni dio: slobodna grofovija (Franche-Comtê) koje je bilo leno njemačke krune i u zapadni dio, Kneževinu Burgundiju, koja je bila leno francuske krune. U ovu posljednju kneževinu bili su uvučeni Flandrija i Artois, dakle većinom zemlje, današnje zapadne Belgije i južne Holandije. Istočne česti današnje Belgije, dakle valonski dio (= francuski) bijaše državopravno uvučen u njemačku državu. Baš iz tih prilika, da je germanski, zapadni dio (Flandrija) pravno bio podložan francuskoj kruni, a istočni, francuski dio njemačkoj, stvorena je kasnije Belgija, jer su se germanski dijelovi protivili da se utope u francuskom elementu, a francuski na istoku, da se utope u njemačkom, i tako su prilike učinile, da se iz tih etnografskih antiteza i opreka stvori belgijska država.

1) Često se zove ta država Holandija, a narod holandeski, ali to je pars pro toto (dio za cjelinu). Holandija je bila najbogatija i najveća od sedam pokrajina. Njezin položaj je bio tako nadmoćan, da je njezino ime kod stranih naroda uvijek uzimato za cijelu državu, isto onako kako je prije Flandrija bila smatrana i uzimana kod naroda južne Evrope za cijelu Nizozemsku. Službeno je nizozemsko ime pravo ime za državu: narod (Pays-Bas), ali se upotrebljava i ime Holandija za iste pojmove.

Međutim do toga konačnog rezultata bio je razvoj dug i zamršen. Svakako kao najvažnija činjenica u stvaranju tih dviju državnih nacija, Belgije i Nizozemske, može se uzeti datum kada je kuća Burgund, (Filip Smjeli) pobočna loza francuskih kraljeva, zaposjela dio današnje Belgije, ali u svojstvu vazala francuske krune (g.1386.). Time je u Belgiji osnovana burgundska vlast, i tako je započela ta zemlja svoju nezavisnu povijest a ona se razvijala u pravcu, da se istočne njemačke česti, otcijepe od njemačkog carstva, a ujedno da se spriječi na zapadu utopljenje i apsorbcija sa strane Francuske. Bez burgundske vlasti i bez njihove težnje za pokupljanjem novih zemalja nikada se ne bi bila stvorila ni Belgija ni Holandija, već je mogla evolucija dovesti do posve drugačijih rezultata. Svakako se pod burgundsko vlašću počeo razvijati centripetalni patriotizam, koji je počeo obuhvać sve česti burgundskih zemalja u opreci sa-susjednim zemljama Francuskom i - Njemačkom, dakle negativne prirode. Svi dijelovi su se osjećali bliži jedan drugome, pa i ako su jezično bili različiti, nego što su se osjećali prema susjednim, jezično srodnim narodima.

Međutim su burgundski knezovi postepeno, što osvajanjem, što kupnjom, a što rodbinskim nasleđem dobili najvažnije dijelove današnje Belgije i Nizozemske, iz čega je nastao službeni naziv: Sedamnaest nizozemskih pokrajina, premda ih je negda bilo više, a negda manje ali svakako ustalio se naziv 17 pokrajina i pod tim imenom dolaze u povijesti onoga doba.

Kako nije bilo niti geografskog a niti etnografskog jedinstva među pokrajinama, jer je tu živjelo stanovništvo, koje je govorilo francuski jezik kao i germanski (flanaci) to nije bilo govora o kakovoj nacionalnoj koncentraciji stanovništva. Jedino ih je povezivala privrženost prema knezu; dok je pojam patriotizma bio više vezan na lokalne pokrajine nego na cjelinu. Tako se nije mogao stvoriti burgundsko-nizozemski patriotizam, već su se stvorile dvije nacionalnosti; južna Nizozemska (kasnije Belgija), koja je činila jednu državu i jednu državnu nacionalnost, ali nije za dva vijeka i po imala ono dobro, što daje državi i nacionalnosti punu vrijednost, a to je sloboda, dok je sjeverna Nizozemska (današnja Nizozemska) stvorila svoju nacionalnost, ali ta se država može jedva zvati državom, toliko je u njoj prevladavao princip provincijalske nezavisnosti.

Posljednji potomak vladajuće burgundske kuće u Nizozemskoj, Karlo Smjeli padne u bici kod Nancija (1477.) i tako s njime izumre muška loza. Njegova kćer Marija bijaše udata za Maksimiljana austrijskoga i tako Habsburgovci putem nasleđa dođoše u posjed tih zemalja. Maksimiljanov sin Filip Lijepi vjenča Ivanu Španjolsku kćer Ferdinanda Aragonskoga i Izabele Kastelske, a od njih se rodiše djeca: Karlo V. (I.), Ferdinand i Marija. Karlo bude izabran za njemačkog cara, a Ferdinand dobije austrijske zemlje, dok se Marija udala za ugarskoga kralja Ljudevita II., koji je pao kod Mohača ne ostavivši djece.

1579

Karlo V. se kasnije odrekao carske krune, koja prijeđe na njegova brata Ferdinanda I., a Španjolsku, Nizozemsku i kolonije predade u baštinu svome sinu Filipu II. Tako se kuća Habsburška podijelila u dvije linije, njemačku i španjolsku.

Ovdje nas interesira samo španjolska linija. Filip II. dođe na prijestolje u doba velikog religioznog vrijenja u Evropi, pa u njegovo doba padaju veliki vjerski ratovi između reformacije i protiv reformacije. On sam je stojao na čelu protureformatorskih sila, a kako se reformacija bila uvukla i u Nizozemsku, to je i Nizozemska došla u vrtlog tadanjih borba. Protestantizam se uvukao u Nizozemsku sa dvije strane, s istoka iz Njemačke, Luterov pravac, a s juga iz Francuske, kalvinizam.

Kada se diglo protiv Filipa II. svih sedamnaest holandeskih pokrajina (pod tim imenom se razumijevaju Belgija i Nizozemska); južne su kasnije uslijed dugih borba i svakovrsnih kompromisa priznale konačno njegovu vlast (današnja Belgija), dok se sjevernih sedam udružilo u Utrechtsku uniju (1579) te dvije godine kasnije svrgnule Filipa II. kao svoga suverena. To su pokrajine Holland, Seeland, Utrecht, Gelderland, Frizija, Overijsel, Groningen (bez grada Groningena). Dronthheim je bio pripušten u uniju u svojstvu saveznika. U svemu je nova država obuhvatala 25.000 km^2 površine. Njoj je uspjelo nekoliko godina iza osnutka, da anektira kao vazalno područje jedan dio Brabanta i Limburga, pa je već tada Holandija došla do opsega, otprilike današnjega.

Uspjeh borbe Holandije, neznatne po prostoru i površini, protiv golleme države španjolske onoga doba, tumači se obranbenim osebinama njezina teritorija. I ako nema, kako je napomenuto, prirodnih planinskih bedema na granicama, ima vodenih prepreka - naročito za zapadni dio države, gdje se rijeka Maas, Waal, Lek izlijevaju širokim ušćima u more i gdje je zemlja još i mnogim kanalima pocjepkana, a pored rijeke se prostire široki pojas Kampina, zemlje isprekidane močvarama i zarasle grmljem, dok na istoku pojas, širok 25 - 30 km, a gotovo neplodan - brani neprijatelju pristup do Drontheima i Groningena. U mreži rijeka, kanala i jaruga, neprijatelju je kretanje otešćano, a njegov pristup je moguć samo po rubovima nasipa, a jer se znatan dio zemlje nalazi ispod razine morske, to je dovoljno nasipe porušiti i cio kraj poplaviti, a to se u krajnjoj potrebi činilo, što je donijelo spas mnogim krajevima, naročito pokrajini Holandiji, srčiki otpora i odbrane. Te obrambene prilike olakšale su borbu Holanđana za svoju nezavisnost.

Sa gledišta ekonomskog položaj zemlje je vrlo povoljan, jer se nalazi na središnjici zapadne Evrope, pa je odatle lako doći do Engleske, a između Iberskog poluostrva - u novom vijeku središtu indijske robe - i Skandinavskih zemalja, ona se nalazi po sredini, pa je za zapadnu trgovinu najpovoljnije smještena, jer se u njoj nalazi najprometnije ušće zapadnoevropske rijeke, koja je i u srednjem vijeku tè trgovačkoprometne funkcije vršila.

Utrechtska unija 1579.
Holland, Seeland, Utrecht, Gelderland, Frizija, Overijsel, Groningen

Ekonomska situacija

Na koncu XVI. vijeka, kada mornari holandeski počeše ploviti u prekomorske zemlje, pokrajine holandeske imale su ekonomsku strukturu dosta različitu. Utrecht, Gelderland, Owerijsel, Drontheim bavile su se izuzetno ratarstvom i stočarstvom, a kod njih nije bilo industrije, a od ruda jedino je bilo treseta. Gradovi Groningen, Zwolle, Kampen i još neki drugi bijahu središta neke trgovačke aktivnosti. Oni su vazda bili članovi Hanse i u tom svojstvu podržavali veze sa baltičkim zemljama, ali propašću Hanse i njihova je važnost bila uništena. Neke trgovačke kuće u Kampenu nastojaše popraviti taj gubitak na drugom mjestu, i tako osnovaše svoje komptoare u Lisabonu za trgovinu mirodija, ali kada je Filip II. postao i kraljem Portugala (1580) i zabranio svako trgovanje s Holandijom, uloga maritimna Kampena bijaše završena.

Jedino u pokrajinama Holanda i Seelanda bijaše usredotočena sva maritimna snaga republike, i to snaga vrlo velika, tako da su regenti Amsterdama mogli pisati generalnim staležima, da je u trgovačkom pogledu broj lađa nizozemskih tako velik, da prelazi broj engleskih i francuskih lađa zajedno, te među njima ne može biti govora o kakvoj uporedbi.

Mornarica je bila ribarska i trgovačka. Otkada je uspjelo Vilimu Bukelszu god 1416. pronaći način za konserviranje haringa, prodaja te ribe postala je jedan od glavnih izvoza pokrajine Seelanda i Holanda. Karlo Smjeli je mogao pokazati Eduardu III. na povratku za Englesku 500 seelandskih i holandeskih lađa, spremnih za ribolov. Ribolov je bio stariji od republike, ali je u doba republike zakonima ribolov bio tako uređen, da je u gospodarstvu zemlje imao odlično mjesto. Po podacima engleskog savremenog pisca Raleigha bilo je u republici oko 3.000 većih ribarskih lađa sa 50.000 posade, no taj se broj čini pretjeranim, ali svakako svi pisci drže, da je broj lađa za debelo more dostizao 2.000. Računa se, da je prihod pokrajina Holanda i Seelanda iznosio godišnje 5 mil.fl., a u Rotterdamu se u 16. vijeku dnevno prodavalo haringa u vrijednosti 20 - 30.000 forinta.

Nekoji gradovi, kao Enekhuizen, Rotterdam, Zaandam imaju da zahvale prodaji haringa svoje blagostanje. Naročito je trgovina haringa cvala sa istočnim morem, odakle je bila uvozena u Rusiju.

Pored lova na haringe i obalski ribolov je bio vrlo živ, a i tu je bilo uposleno više stotina lađa.

Početak lova na kitove ide u godinu 1612, a stacija za lov su bili Spitzbergi. U tu svrhu se stvorilo i društvo "Noordiche Compagnie". Od lova na kitove se godišnje dobivalo od 13 - 24 milijuna ft., dok su izdaci bili za trećinu manji.

Trgovačka mornarica ne bijaše ništa manja od ribarske, a ona je bila već od srednjega vijeka srčika nizozemske moći, pa je narod po njoj dobio značaj jednoga od prvih pomorskih naroda na svijetu. Na pomorstvu počiva i

Noordsche Compagnie, društvo za kitove

politička znamenitost Nizozemske, koja je doista kratko vrijeme trajala ali koja je tu malenu zemlju dovela na visinu Španjolske, Engleske i Francuske. Kada je nizozemska pomorska snaga u njenoj ratnoj formi propala, na njeno mjesto je stupila novčana snaga i kredit. Od Engleza su se Nizozemci pri osnivanju svog pomorstva u jednoj bitnoj tački razlikovali oni nisu htjeli poput Engleza da se bave gusarstvom, već su imali pred očima samo ekonomske ciljeve. Ali što su oni jednom sebi prisvojili, to nijesu više lako puštali; u njihovim srcima, tako izvješćuje mletački poslanik god.1626., djeluje interes kao okrutan tiranin.

O broju nizozemskih lađa iz starijega doba nema tačnih podataka, ali iz god. 1607. navodi se u jednom Dünchirkenskom spisu, da je bilo upotrebljeno na putovanjima prema istoku nekih 800 većih lađa, a manjih 2.200; osim toga je za Španjolsku i Sredozemno more bilo upotrebljeno oko 2.000 nizozemskih lađa. Tome treba dodati nekih 3.000 ribarskih lađa sa 120 t. tereta, a ti brojevi odgovaraju otprilike istini. Također i broj zaposlenih ljudi na njima cijenio se na 180.000, a to mora da odgovara istini. Oko polovine 17. vijeka računa se, da je broj lađa iznosio 22.000 sa 250.000 uposlenih ljudi. Englez Raleigh cijeni (godine 1603.), da je godišnje obavljalo trgovački promet sa Königsbergom, Danzingom i Elbingom oko 3000 lađa, dok se godišnje gradilo oko 1.000 lađa, a u ribolovu je bilo uposleno 20.000 lađa sa 400.000 ljudi. Ovaj posljednji broj svakako je previsok, no zabilježen je od jednoga savremenika. Značajan je sud o holandeskom brodarstvu od jednoga savremenog Francuza (god.1660.), koji veli, da Holandija ima više lađa na moru, nego kuća na kopnu. Izvještaji mletačkog poslanika iz god.1618. kažu, da je Holandija imala tada 2.000 trgovačkih, 600 ratnih, 3.000 riječnih lađa, no ne navodi, koliko je bilo ribarskih, a tih je bilo najviše, jer sami generalni staleži računaju godine 1611. ukupni broj lađa za lov na haringe na 20.000.

Veliki promet nizozemskih lađa najbolje se dokazuje statistikom lađa prošlih kroz Sund u razdoblju od 80 godina, a svake godine holandeska zastava je bila zastupana sa 50%, pače i sa 73% svih lađa, a u hamburškoj luci je zastava nizozemska bila zastupana sa 30% svih lađa. Teret na lađama je bio svakovrstan, ali najveći dio je otpadao na sol, haringe, vino, drvo i žito. Iz istočne Azije se uvozio čaj i mirodije, ali su njihove lađe služile za prevoz robova u Ameriku. Mornaričko zanimanje je bilo s početka općeno, no već u 17. vijeku mornari radije odabiru službu na trgovačkim, no na ratnim lađama, dok se nijesu odučili od službe i na trgovačkim lađama, pa su za tu službu uzimali sjeverne Frižane. Iz ovoga se vidi, da su sinovima starih mornara bili oslabili živci za naporni mornarski rad, te su za tu službu postali nesposobni. Čudna je pojava, da u doba, kada su se Holanđani odrekli težnja za političkom vlašću, i po tome odabrali miroljubivi trgovački karakter, čemu mirna trgovačka vožnja odgovara, da je s ratnim podvizima propala i njihova naklonost za trgovačke vožnje. Da su oni bježali od morskih službа u 17. vijeku, kada je ratna pogibelj na moru bila velika, dalo bi se shvatiti, ali

sol, haringe, vino, drvo, žito, čaj, mirodije, robovi

je iza toga vijeka ratni duh pao i pogibelj života minula, ali je uza sve to poduzetni pomorski duh bio slomljen.

Među lukama nizozemskim ističu se: Amsterdam, Delft sa Delftshavenom kao predlukom, Dordrecht, Rotterdam, Midderburgh, Vlissingen. Svakako najvažniji trgovački grad bijaše Amsterdam, a nešto se docnije i Rotterdam razvija, koji je u novije doba došao na prvo mjesto u trgovačkom prometu zemlje. Amsterdam je imao vodeću ulogu u zemlji, toliko u komercijalnom kao i u političkom životu, a tu je najjače došla do izražaja težnja, da je državna politika bila podređena trgovačkoj politici. To je dovelo do uzane povezanosti spoljašnje i unutarnje trgovačke politike, a u tome je grad išao tako daleko, da je pokazao često manjkavost svakog državnog osjećaja, pa da isti grad, koji je pripovijedao slobodu trgovine, u spoljašnjoj politici se borio za načela, koja se ne dadu s tim principima spojiti, već su bila čisto od egoističkih motiva potaknuta. U prvom redu je težnja Amsterdama bila, da za uvijek uništi nastojanje, da bi se Anvers mogao podići. Kada je naime španjolska vojska osvojila Anvers, tada su se mnoge izbjeglice iz toga grada preselile u Amsterdam i donijele tamo uz svoj kapital i svoje veliko trgovačko iskustvo. Kasnije je bilo više pokušaja i nastojanja, da se Anvers digne i da se opet tamo uputi jedan dio trgovačkog prometa, ali se Amsterdam uvijek tome opirao, pače došao u sukob i sa samim oranskim knezom, koji je jednom na to mislio, da Anvers osvoji i priključi republici. Često bijahu političko-egoističke težnje Amsterdama suzbijene od namjesnika, ali se vidjelo, da se politika države ne može voditi bez pomoći toga grada. To sve znači prevlast kapitalističkih težnja u politici, koje su imale svoje središte u Amsterdamu. Kada su u 17. vijeku engleski ratovi često pritisli republiku, amsterdamska moć je stajala na vrhuncu, jer je po svojoj burzi raspolagala najvećim kapitalom, a to je bilo doba, kada se amsterdamska burza natjecala sa engleskom o monopol svjetske trgovine.

U pokrajinama se razvila golema gradska buržoazija, iz koje su vladajuće obitelji, kasnije, javno dobro izrabljivale u svoju korist, a kada je trgovina pala, brzo je nastupilo i padanje poslovnog morala, premda je holandeski trgovac u 17. vijeku vrijedio kao uzor solidnosti.

Obrt i industrija

U Nizozemskoj kao i posvuda na zapadu obrt je bio organiziran po cehovima, sa svrhom, 1/ da se ograniči produkcija, 2/ svakom članu osigura opstanak, te 3/ da se izvan cehova ograniči svaka utakmica. Tako su bile ograničene radne sile i produkciona sredstva, pa su cehovi dobili na neki način izvjestan monopol. Ta udruženja su imala i neku političku moć, ali su u 16. i 17. vijeku svaki politički upliv izgubili.

Uz trgovinu i brodarstvo, obrt i industrija su vrlo mnogo pridonijeli, da polože osnovicu procvatu zemlje. Na čelu nizozemske industrije stoji izrada sukna, koja je imala svoje središte u mnogo mjesta, i to najviše u Leidenu,

Lube: Amsterdam, Delft sa Delftshavenom, Dordrecht, Rotterdam, Middelburgh, Vlissingen

zatim u Rotterdamu, Amsterdamu, Utrechtu, Delftu, Goudi, Kampenu. Najjače je ta grana bila razvita u Leidenu, koja je radila za izvoz, i to na veliko. Vuna se dobivala iz Engleske, a kada je na početku 16. vijeka Engleska zabranila izvoz vune, jer je sama počela sukno izrađivati, tada se vuna dobivala iz Španjolske. U Rotterdamu je procvat suknene industrije nastupio nešto kanije, a dostigao je vrhunac u polovini 17. vijeka. Mimo suknene industrije razvila se lanena i svilena - a za ovu posljednju se sirovina dobivala iz Perzije putem Rusije na Arhangjelsk. Svilena industrija je imala središte u Haarlemu, gdje su je izbjeglice iz Francuske donijeli. U poletu je bila brodogradnja, a lađe su se gradile mimo domaćih potreba još i za Englesku, Francusku, Švedsku, Dansku i hanseatske gradove. U nekim mjestima je bilo 30 - 50 brodogradilišta, a u Zaandamu, gdje je i Petar Veliki učio brodogradnju, znalo se svaki dan jednu gotovu lađu porinuti u more. S brodogradnjom je bila vezana i industrija užarije, vesala, malih lađica, jarbola, kompasa, sidara itd. Stare domaće industrije bijahu pecare žeste, pravljenje piva, i to u Delftu, Leidenu, Amsterdamu, Alkmaaru. I industrija šećera je bila u poletu, pa je već god. 1661. bilo u zemlji preko 60 rafinerija, a središte joj je bilo u Amsterdamu. Također je bila lijepo razvita industrija duhana, a sirovinu za to su uvozili iz Virginije, Zapadne Indije i Brazilije, a s njome je vezana izrada lula. Fajence je specijalni artikel holandeski sa središtem u Delftu.

Vrlo je bila jaka industrija srebrnih i zlatnih predmeta, izrada ogledala, holandeskih šešira itd. Treba istaknuti brušenje dijamanata, koje je zaveo god. 1588. Petar Goos, ali su počeci te industrije još neobjašnjeni. Znade se, da su neizbrušeni dijamanti dolazili iz Brazilije, pače je portugalski dvor založio produkciju dijamanata holandeskim pokrajinama. U toj industriji su bili zaposleni samo Židovi, a Amsterdam je uživao gotovo monopol. Kod svih ovih industrija treba imati na umu, da su ih digli prebjeglice s juga, iz Francuske, Belgije i s Iberskog poluostrva.

Bankovno uređenje, burza, osiguranje, položaj Židova

Za gospodarstvo Nizozemske imade veliku važnost njezina novčana snaga. Razvoj u tom pravcu doveo je do kapitalističkog karaktera zemlje, koji obilježava nizozemsko gospodarstvo pod konac 16.vijeka, ali počeci toga idu još ranije.

Osnov kapitalizma bio je u gradovima, zato i nizozemsko gospodarstvo je uzano povezano s gradom i s gradskim interesima. Trgovina, industrija i brodarstvo bili su uzano povezani s kapitalom, pače na veliko razvita industrija sukna u Leidenu bila je djelo amsterdamskih kapitalista i uopće čitav gospodarski život zemlje zavisio je od kapitalizma. Kapital je počeo da organizira svoju vlastitu trgovinu u Istočnom moru i sa državama Iberskog poluotoka, zato je i brodogradnja od kapitala bila zavisna. Kada su se organizirala velika prekomorska poduzeća u Istočnoj i Zapadnoj Indiji, kapital je dobio akcije društava i kada je kasnije lična trgovina ustupila mjesto lagodnoj, komisionoj trgovini, započima uživanje bezbrižne rente.

Stvorio se tako u toku vremena proumljen i poslovni čovjek, kojega je flegmatična priroda imala u vidu samo korist. Holandija je bila visoka škola kapitalističkog duha, kamo su dolazili Englezi, Hanseačani i drugi narodi da nauče moderan način davanja kredita. Sit i od svojih kamata živući Holanđanin bijaše klasičan primjer buržoazije, kako je kasnije po svim krajevima svijeta susrećemo. S početka, dok su se Holanđani borili za slobodu bijahu upućeni na tuđu pomoć. Drugačije su prilike bile kasnije, u 17. vijeku, kada se razvila trgovina i kada su iz španjolske Belgije došli prebjegli tamo trgovci i donijeli su sobom i kapital i poduzetan duh. Kasnije je i ratarstvo nešto pridonijelo gomilanju kapitala, no najviše kapitala dolazilo od trgovine, brodarstva, industrije i posredničkih poslova. Jedan dio novca se ulagao kod kuće za dizanje ratarstva i obrta, a drugi za presušivanje zemlje. Uza sve to je preostajalo dosta novca da se posuđuje inozemstvu. To se činilo vrlo rado, da se kamatama što više stranog novca navrne u zemlju. Tako su se velike glavnice kupile u zemlji, a dosta je pripomenuti, da su oko g. 1700. nizozemski narodni prihodi iznosili 19 mil. L.st.,a engleski su u to doba iznosili jedva dvaput toliko. Malo je bilo evropskih zemalja, koje nijesu tražile od Nizozemske zajmove : Brandeburg, engleska banka, Poljska, njemačko carstvo, Austrija, Danska, Švedska, Francuska i Španjolska. Godine 1770. engleski je dug bio visok 129 mil. L.st., a od toga je bila dužna Nizozemskoj 22 mil. Prema Rusiji je Nizozemska bila vrlo oprezna, ali je već za Petra Velikoga došao tamo nizozemski novac i izazvao pravu revoluciju u ruskom novčarstvu. U 18. vijeku ekspanzija holandeskog kapitala bila je uzela velike razmjere u tadanjem poslovnom svijetu, pa su i Ujedinjene Države dobile zajmove od Holandije (1782.)

Te novčane operacije ne bi bile moguće da nije nizozemsko novčarstvo imalo bankovnu organizaciju, a k tome i burzu, koja je novčanim poslovima osiguravala pomoću ponude i potražbe sigurno i redovito funkcioniranje. Naravno, da se ne mogu tadanje banke uporediti s današnjim modernim nabkama. Najveći novčani poslovi su se obavljali putem mjenica. Važnu osnovicu javnoga novčarstva činile su mjenične banke, u prvom redu amsterdamska. Već u 15. vijeku vladala je u nizozemskom novčarstvu prava zbrka, jer je svaka pokrajina i svaki grad kovao svoj novac. Teoretski je bilo zaključeno, da se utrehtskom unijom stvorena država mora izjednačiti u novcu, ali od toga nije bilo ništa, jer su i dalje gradovi i pokrajine kovale svoj novac. Zajednička vlada je mislila, da će tu zloporabu ukloniti, ako zabrani držanje novaca trgovcima u svojim institutima i kasama, ali su se onda poslovi obavljali u privatnim kućama. Tako je trgovina novaca bila u rukama mjenjača, a njima je upravo bilo unosno, da ima mnogo vrsta novaca, da mogu poslove obavljati, ali to nije bilo korisno trgovini i gospodarstvu uopće. U tu svrhu se osnovala godine 1609. u Amsterdamu jedinstvena mjenična banka, koja je kupovala sve vrste novaca uz stalno određenu cijenu i tako nastala sigurnost i banka je dobila utjecaj na novac i novčani kurs. Tako je banka i njezin novac dao Amsterdamu

1609

Mjenična banka u Amsterdamu 1609.
u Hamburgu

središnji položaj u evropskoj mjenjačnoj trgovini. Iz Evrope i Amerike stjecale su se tamo putem trgovine plemenite kovine, a odatle su se dalje slale u ostali svijet. Tako je banka bila posrednica metalne trgovine, a osim toga ona je imala nadzor nad trgovinom zlata i srebra. Srebro se moglo kupovati samo preko komisara banke, a nekovano zlato i srebro moglo se u inozemstvo slati s njezinim znanjem.

Po amsterdamskoj mjeničnoj banci stvorile su se druge banke; tako je po njezinom uzoru osnovana Hamburška banka, a i za englesku banku (1694) bijahu uzete uredbe amsterdamske banke. Po primjeru Amsterdama osnovalo se u Holandiji nekoliko banaka.

Uz banku pomagala je i burza razvoju i stabilizaciji novčarstva i dizanju trgovine. U Amsterdamu je burza postojala god.1561., a redoviti burzovni poslovi su se održavali od god.1592.

Godine 1608. udareni su temelji burzovnoj zgradi, a god. 1611. bijaše dovršena. Gotovo u isto doba osnivanjem banke i Istočnoindijskog društva stvorena je i burza. Istovremeno postojanje triju tako važnih institucija i njihova međusobna povezanost označuje osnove holandeske novčane, trgovačke i gospodarske snage. Burza, mjesto sastanka i središte amsterdamskih trgovaca, najmoćnija atrakcija za sve kupce i prodavaoce kod kuće i u inozemstvu, najveći poslovni centar civilizovanog svijeta, banka, novo osnovani institut, koji je služio poboljšanju i stabilizaciji novčarstva, a k tome Istočnoindijsko društvo, najveće društvo onoga doba, koje je imalo zadaću da obavlja trgovačke poslove s novo otkritim zemljama u Orijentu; sve te tri institucije stvarale su jednu uzanu interesnu zajednicu, koja je i bez vanjskih formalnih veza bila prirodnom unutrašnjom povezanošću udružena za trajanje od 200 god. Trgovina s robom bila je još veća od trgovine s novcem. Amsterdam je po tadanjem shvaćanju bio skladište ne samo za cijelu Evropu, već i za cio svijet. Bilo se tada uobičajilo, da se u Amsterdamu plasirala roba, za koju se tražilo kupca, tako je kroz holandeske ruke prolazio veći dio tadanje svjetske trgovine.

U trgovini s državnim papirima čini god.1672. vrlo važan datum, jer je to godina rođenja modernog kredita u ratno doba, te gospodarski od velika značenja ne samo za Nizozemsku, već i za ostali svijet. Kada su Francuzi upali u zemlju i država je ostala bez gotova novca, to je za pokriće troškova preostao jedino kredit . Republika je izdala obligacije, koje su zbog ustrajnog držanja Amsterdama izgubile vrlo malo od svoje normalne vrijednosti, a kad je svršio rat, kurz se digao do 95%.

U zemlji tako živog gospodarskog života, koji je prošao velike mogućnosti dobitka na svim područjima gospodarstva, morali su Židovi uzeti aktivna učešća, a to se i dogodilo. Već u srednjem vijeku bijaše dosta Židova u Holandiji, ali ih je najviše došlo na početku novoga vijeka, kada su Židovi bili gonjeni na Pirinejskom poluotoku, pa su selili u nove zemlje. Prvi portugiski Židovi se naseliše u Amsterdamu god.1528, ali im tamo pod vladanjem

Karla V. nije bilo dobro, premda ih se nešto štedilo iz ekonomskih razloga. Protiv Židova i novih kršćana - to jest Židova, koji su samo prividno prigrlili kršćanstvo, tako zvanih Marana - izdao je nizozemski dvor niz naredaba. U južnim pokrajinama (današnjoj Belgiji) Židovima je bilo gore, zato su se odatle iselili u Nizozemsku, gdje ih je Vilim Oranski štitio. Članak 13. Utrehtske unije davao je svakome slobodu vjeroispovjedanja, zato je Amsterdam postao pravo prebježište Židova. Godine 1615. država im je dala slobodu održavanja službe božje, ali građanskih prava nijesu još dobili. Budući da nijesu Židovi mogli postati građanima, nijesu mogli ući u cehovska udruženja, zato im je obrt bio zatvoren, no mjesto toga su uzimali živo učešća u trgovačkim poduzećima i veliki dio trgovine s Levantom, Orijentom i Brazilijom bijaše u njihovim rukama. Naročito je obrt postao svojstveno njihov, a to je bilo brušenje dijamanata, a to se dade tako razumjeti, da su oni po svojim vezama sa barbarskim državama, gdje je također bilo dosta Židova, dolazili do plemenitih kovina i tako razvili tu rijetku industrijsku granu u Amsterdamu, gdje se i danas nalazi. Ali uopće Židovi su manje trgovali s robom, a više su se bavili novčarstvom, papirima i efektima.

Porijetlom su Židovi bili Portugizi, a kada su ti kasnije prešli većinom u Englesku, useli se velik broj njemačkih Židova iz Triera i Frankfurta. Njemački Židovi su se bavili mjenjaštvom i duhanskim obrtom. Iz njih se razvi še pokučarci, koji su rasprodavali robu po ulicama i kućama, no posao je taj nezahvalan, pa su zbog toga bili vrlo omraženi.

Organizacija politička i socijalna

Kada je buknula revolucija sedamnaest pokrajina, iz koje je izišla slobodna republika nizozemska, osim zajedničkog priznanja istoga vladara nijesu činile jedinstvenu državu, pače ni jednu konfederaciju. Filip II. je u njima vladao pod različitim naslovima; u jednoj je bio grof, u drugoj kralj, u trećoj markiz, vojvoda itd. Karlo V. uložio je sva nastojanja da uredi centralistički državu, ali nije uspio, jer za Filipa II. njegova nasljednika nije bilo među pokrajinama već slabih političkih veza. Svrgnuvši s prijestolja Filipa II. pokrajine se na sjeveru nađoše posve nezavisne. Već prije iza nagodbe od Augsburga (1548) one su samo po imenu stajale u sklopu njemačke države, inače po riječima Oldenbarnevelta one nijesu imale već samoga Boga nad sobom. Ali nužda, da se ujedine, pa da se tako mogu oprijeti protiv španjolskoga oružja, prisilila ih je, da se svaka pokrajina odrekne jednog dijela svoga suvereniteta te da se podloži jednoj centralnoj vladi, podesnoj da preduzme zajedničku odbranu. Unijom Utrechtskom (1579), koju su međusobno stvorili, ustanovljena je vlast toga političkoga organizma, koji je očuvao prijašnje ime "Generalnih staleža". Taj akt nije imao druge svrhe, nego da se suzbiju neposredni napadaji Španjolaca. On nije imao značaj temeljnoga zakona niti kakvoga ustava. Po njemu se stvorila samo djelomična eksekutivna vlast, a već s početka mnoge ustanove toga akta ne bijahu drugo, već mrtvo

Utrehtska unija 1579

slovo. Kada je pak iza mnogih uzaludnih pokušaja, da se sporazume o izboru jednoga suverena, država proglašena republikom, Utrechtski akt se smatrao za neku vrstu ustava.

Kada su god.1588. pobunjene pokrajine ostale pobjednicima, to su s otstranjenjem stranoga gospodstva među njima porasle i partikularističke težnje. Njihova ranija unija pod istim suverenom (Karlo Burgundski, Karlo V. i Filip II.) nije izazvala među njima narodni osjećaj; one nijesu očuvale od prijašnje centralizacije već nepovjerenje spram centralne uprave, a po tome kao posljedicu, ljubav i privrženost svojim pokrajinskim autonomijama. Uostalom i unija lična (pod istim vladarima) nije bila davnena, pa sada, kada su se slobodnim aktom ujedinile, one nijesu bile sklone da ojačaju centralnu vlast, a jedino su nastojale, da očuvaju status quo, to jest Utrechtski akt, uza sve to, što je mnogo u njemu bilo nejasno i manjkavo.

"Generalni staleži"činili su najviši autoritet u republici. Njihova kompetencija obuhvaćala je 1) spoljašnje poslove, 2) odbranu zemlje, 3) federalne finansije, 4) kovanje novaca, 5) upravu vazalnih pokrajina (Flandriju, Brabant), a konačno su oni imali 6) izravnjavati nesporazumke među pokrajinama. U ovom području generalni staleži su vršili vlast legislativnu i eksekutivnu, ali nijesu imali sudbenu vlast. Jedan dio njihove eksekutive imao je pripasti "Državnom savjetu", kojemu su oni članove imenovali i koji je po Utrechtskom aktu imao suverenu vlast, ali zbog protivnosti pokrajina na koncu mu je ostala samo briga o financijama. Generalni staleži, premda šefovi republike, nijesu imali kakovu organizaciju, koja bi im dopuštala, da aktivno brane interese, njima povjerene; oni po tome nijesu imali značaj narodnoga parlamenta, pa su predstavljali više kongres diplomata nego legislativni parlamenat. Svaka pokrajina bez razlike broja stanovništva imala je samo jedan glas, a u svim važnijim pitanjima, osobito u finacijskim, tražila se jednoglasnost. Kako vlada nije imala na svoju dispoziciju nikakovih novčanih sredstava, osim nešto malo za administraciju mornarice, nije mogla poduzimati nikakove izvršujuće mjere prije, no što bi dobila potrebita sredstva. Manjkavost sporazuma između pokrajina bila bi učinila vladanje generalnih staleža nemogućim, da nije premoć, sada pokrajine Hollanda, a sada Oranskoga kneza, upečatila vodstvu javnih posala izvjesno jedinstvo. Pokrajina Holandija ima da zahvali svoj upliv i svome bogatstvu i svojim državnicima. U njoj je živjelo preko polovine stanovništva cijele države (cijela država je brojila 1.2 mil. st.), a ona je prinosila za javne poslove više no sve druge pokrajine zajedno. Najveći broj odličnih ljudi republike, ili se u njoj rodio, ili je tu živio, a mimo toga ona je već s početka bila centar otpora protiv španjolskoga gospodstva. Holandija je zastupala interese pomorsko-trgovačke, po tome je ona predstavljala gradsku aristokraciju. Knezovi Oranski su zastupali protivno gledište. Kao suvereni knezovi i prvi plemići republike oni su uživali naročiti ugled zbog slavne uloge, koju je Vilim Šutljivac izvršio u borbi protiv Španjolske. Mali narod ih je smatrao svojim zaštitnikom protiv pritiska buržuazije i držao

ih je narodnim knezovima. Njima su generalni staleži povjeravali čast kapitana i generalnih admirala, a najvažnije pokrajine i čast namjesnika. Namjesnik - negdje pretstavnik kneza - nije bio pod republikom drugo, već jedan pokrajinski funkcioner. Neki potomci Vilimovi ujedinjujući u svojoj ruci vojničku vrhovnu vlast i čast namjesnika, bijahu šefovi eksekutive te na neki način predsjednici republike. Ali borbe između stranke oranžišta i stranke nezavisnosti pojedinih država, kojima je na čelu stajala Holandija, bijahu oštre, a često i krvave.

Administracija vojnih posala bijaše manjkava isto kao i civilna uprava.

Za pomorske poslove je bilo osnovano pet admirala.

Pokrajine, premda po Utrechtskom aktu depositeri suverenosti, nijesu imale već ograničenu vlast. Ni one nijesu imale, isto kao ni republika, jedinstvenu upravu, a neki zaključci nijesu bili valjani, već ako su jednoglasno bili primljeni. U stvari depositeri suverenosti bijahu lokalne vlasti u okruzima, kvartovima i u gradovima, a ti su šiljali svoje zastupnike u pokrajinske sabore.

Uprava gradova bijaše aristokratska, pače negdje oligarhijska. Vlast je spadala Velikom Vijeću, korporaciji imenovanoj na doživotno, a kooptacijom popunjavanoj. Gradovi su uživali gotovo nezavisan značaj, a gradski patricijat je budno čuvao svoja prava i otklanjao je davanje političkih prava nižem puku. No koliko su i bili apsolutni, nijesu bili tiranski raspoloženi, jer je aristokracija gradska vršila zvanje trgovačko, pa nije prema tome bila drugo nego elita radnih klasa. Ona je bila uvijek u vezi s narodom i slušala njihove tužbe. Slobodno općenje i razgovor između aristokracije gradske i naroda izazivalo je čuđenje stranaca. Kako je ona crpila svoj autoritet iz tradicije, tako je ona uvijek častila pučke običaje.

Kolonijalna poduzeća nijesu došla inicijativom centralne uprave, već su to bila poduzeća provincijalna, gradska, pače privatna, i zato ona nijesu jačala centralizaciju, već su imala partikularistički značaj.

Velike faze nizozemske prekomorske ekspanzije

Dok su bili podanici španjolskoga kralja nijesu mogli nizozemski mornari, a da se ne ogriješe o zapovjed svoga legitimnog suverena, da poduzmu bilo koju prekomorsku plovidbu. Svrgnućem Filipa II. (1581.) te zapreke padoše. Kao Francuzi i Englezi nijesu ni oni davali kakovu važnost ekskluzivnim pravima španjolskoportugalskim, no oslobodivši se španjolskoga gospodstva, ne žure se Nizozemci, kako su to činili Francuzi i Englezi, da napadnu španjolske kolonije. Njihove prve plovidbe izvan evropskih voda ne idu prije god.1589., a ne poslaše ni jedne ekspedicije prema istočnim Indijama prije god.1594. To zakašnjenje dade se lako protumačiti. Niti generalni staleži, a niti guverneri primorskih pokrajina nijesu mogli biti promicatelji tih plovidbi, jer im federativna organizacija nije davala potrebiti autoritet. Svi izvori zemlje bijahu upotrebljavani za obranu zemlje protiv španjolskih sila. Prema tome su samo

privatnici morali uzeti inicijativu, no to su im prilike sprečavale. Prije dolaska izbjeglica s juga nije bilo spremnih pilota za daleka oceanska putovanja, a niti je bilo trgovačkih kuća, koje bi bile u stanju pokrivati troškove, a o iseljavanju nije bilo govora. Ni trgovci nijesu osjećali potrebu za to, jer kada su Španjolci osvojili Amsterdam i zabranili im dalje trgovanje, to je pače, za Holandiju bilo dobro, jer im je iskorijenjen takmac, a sada su mogli izravno trgovati s baltičkim zemljama, s Engleskom i s iberskim državama, pa nijesu vidjeli razloga, zašto bi morali stavljati život i imovinu na kocku za daleka poduzeća.

Istom, kada je nastupio prekid trgovačkih veza sa Španjolskom počinju se njihova pomorska poduzeća, jer kada su bili lišeni svojih najvažnijih tržišta bijahu prisiljeni da potraže nova tržišta i da dođu do produkata na izvoru produkcije, koje su prije nabavljali preko Seville i Lisabona. Prema tome je čisto trgovački uzrok pokrenio nizozemsku kolonijalnu ekspanziju. Taj uzrok ostaje za sve doba nizozemske kolonijalne povijesti.

Trgovina između ujedinjenih pokrajina i Iberskog poluotoka bila je za prvi put prekinuta, i to iznenada god.1585. Iza ubojstva Vilima šutljivca, god.1584., Filip II. naredi da se izvrši ranija njegova osnova, koju je iz bojazni ekonomske krize prije odlagao, da se zaplijene u španjolskim lukama sve nizozemske lađe. Generalni staleži prepuštajući kalvinskoj stranci i Englezima ponoviše naredbu od god.1582. i zabraniše sa svoje strane svaku trgovinu s neprijateljima. Kako se ni tu zabranu nije prije mnogo pazilo, to su je god. 1586. ponovili i teške kazne za prekršitelje udarili. To su tako zvana Leicesterska utanačenja. Te mjere izazvaše među trgovcima zaprepašćenje, jer kao prirodni posrednici između baltičkih i iberskih zemalja, oni su s tom zabranom bili osuđeni na neaktivnost, kad su im iberske luke bile zatvorene. Težina položaja prisili ih da potraže druga tržišta, i tako je jedan viđeniji trgovac de Moucherom uzeo inicijativu i osnovao na Bijelom moru jedan komptoar. Drugi sječajući se velikih koristi od trgovine sa Španjolskom zatražiše od generalnih staleža ublaženje Leicesterskih naredaba, jer što se tiče zabrane španjolske, oni izjavljuju, da oni znadu i imadu načina da je izigraju. Prvašnji promet se opet uspostavi, ali ne bez pogibelji, jer su Englezi, saveznici politički Nizozemske, no njihovi trgovački takmaci, uporno tražili, da se Leicesterska utanačenja poštivaju. Taj način primirja nije mogao dugo trajati, jer su španjolske vlasti nanovo naredile plijenjenje nizozemskih lađa, ali ni to nije obustavilo promet, dok nije god.1595. novom španjolskom naredbom bilo zaplijenjeno 500 nizozemskih lađa sa 6000 mornara. Ni s ovim se nije promet posve obustavio, već istom nastupom na prijestolje Filipa III.(1598.), koji je povećao stroge naredbe svoga oca, pače uz kazan smrti naredio plijenjenje lađa. Od god.1590. teškoće su bile za trgovinu sa Španjolskom tako velike, da brodovlasnici nijesu htjeli riskirati velike gubitke, pa su počeli svoje lađe šiljati po drugim morima. Tako su neki brodarili po Sredozemnom moru, a već su neki doprli do Angole, Pernambuka i Gvineje. Ali ni Afrika ni Amerika nije-

su Nizozemcima davali nadoknadu za gubitak španjolskog tržišta. Jedino je istočna Indija njima mogla dati mirodije i drago kamenje, koje su do tada dobivali iz Lisabona.

Osvajanje tih bogatstva bijaše dosta zamamljivo, ali i opasnost velika. Oni su promišljali, ne bi li se našao kakav drugi put do Indije, a ne oko Rta dobre nade, kamo su obale bile posijane neprijateljskim utvrdama. Bilo je kosmografa kao Petrus Plancius, koji su tvrdili da postoji na sjeveru oko Evrope i Azije slobodan put do Indije. De Moucherom je stvorio da to istraži, ali prije njega su pokrajine Holandije i Zeelandije poslale dvije flote (1594,1595.), no bez uspjeha. Pokušaja je bilo i kasnije, pa je Istočnoindijsko društvo povjerilo misiju čuvenom engleskom moreplovcu Hudsonu, da potraži veze s Indijom sjeverozapadnim putem oko Amerike. On je istražio one krajeve, koje danas nose njegovo ime, ali do Pacifika nije stigao. Ta nepovoljna iskustva za promet oko Sjevernoga mora nijesu zabacila staru ideju putovanja oko Rta dobre nade. Carnelius Hutman rodom iz Goude, koji je vršio za Portugize pilotsku službu u Indijskom oceanu, ali progonjen od inkvizicije morao od tamo pobjeći, vodi prvu ekspediciju nizozemsku u Indijske vode. Već god.1594. stvara se trgovačkopomorsko društvo pod imenom Kompanjija von Verre. Generalni staleži oslobodiše društvo od svih prinosa za dva prva putovanja, koje će ono upriličiti. Pomorski list, koji im je dao Mavro Oranski u svojstvu admirala Unije stavlja im u dužnost, da se mirno vladaju, da nikoga ne napadaju, ali napadnuti da se brane. Ekspedicija nije bila sretna, a osim toga su Holandani odbili od sebe stanovništvo Malajskih otoka svojim brutalnim postupkom, a to su Portugizi izrabili i narod protiv njih bunili. Rezultati su te ekspedicije bili uopće slabi, ali uza sve to Društvo je odmah iza toga organiziralo drugu ekspediciju. Njihovim primjerom pođoše drugi, pa se osnuje u Amsterdamu drugo društvo pod imenom Nova Kompanjija, ali se oba društva malo iza toga udružiše pod imenom Stara Companjija. I u Zeelandu se osniva novo društvo, a bilo ih je još i više, a uza sav gubitak ljudi i lađa na putovanjima nedvojbeno se dokazalo, da daje veliku korist trgovina s Indijama. Ali društva mjesto da se međusobno pomažu, ona su se nadbijala i stajala su jedno spram drugoga gotovo kao neprijatelji, a to međusobno nadbijanje dobro je došlo Hispanoportugizima da učvrste svoj položaj u Molučkom arhipelagu.

Da dobiju solidni trgovački položaj, Holandani su morali pokazati nadmoć svoje snage spram Hispanoportugizima i oteti njima uporišta, koja su imali, a to se moglo postignuti samo tako, ako se sva društva ujedine. Ta ideja dovela je do ujedinjenja najprije posebno društava na sjeveru, a posebno na jugu, a potaknuti primjerom Engleske, gdje se je osnovalo istočno indijsko društvo god.1600., udružiše se i sva holandeska društva god.1602. u generalno istočno indijsko društvo. Društvo je dobilo od države za vrijeme od 21 godine izuzetno pravo brodarenja i trgovanja po svim morima, pristupnim sa strane Rta dobre nade i sa strane Magelanova prolaza na zapadu. Misija društva ni-

je bila samo trgovačka, već i kolonizatorna.

Kapital je bio određen nad 6.5 mil. forinta.

Generalni staleži dadoše društvu vrhovnu upravu nad kolonijalnom ekspanzijom u Istočnim Indijama, a za sebe si pridržaše samo pravo suverenosti nadzora, ali to je vrlo malo ograničavalo stvarnu autonomiju društva. Za trajanja prve karte (dozvole) upravljači društva su pokazivali dosta obzira spram vlade republike, ali njihovo se držanje mijenjalo s vremenom, i oni su se kasnije posve oslobodili svakoga nadzora generalnih staleža.

Velika aktivnost, koju su nizozemski brodovlasnici razvili u azijskim vodama nije ih ometala da ne bi to isto radili u Gvineji i Americi. Baltazar Moucheron nastojao je da postigne u Africi isti upliv, pače i veći no što su ga imali Portugizi. Španjolski kralj se malo interesirao za te krajeve, jer je tu bilo vrlo malo španjolskih kolonija. Prvi pokušaj je učinjen sa strane Nizozemaca sa napadajem na portugisku koloniju sv.Jurja od Mina na Zlatnoj obali, ali bez uspjeha. Prvi uspjeh pak bijaše što su osvojili otok Principe, ali su Portugizi sa bližnjega otoka Sv.Thome opet Principe osvojili. Holandani poslije zauzmu Sv.Thome, no kužna bolest uništi sve Holandane, tamo naseljene.

I Amerika je u isto doba svraćala pažnju Holandana, a već su god.1599. osnovali blizu ušća Amazone tvrđavu Nassau. Međutim jedan Antverćanin, Vilim Uselink, prebjeglica iz Zeelanda kudio je trgovce holandeske, da se zadovoljavaju u Americi tajnim trgovanjem, mjesto da izazovu svoje protivnike i da zauzmu poput njih tamošnje zemlje. On je predlagao da Holandija tamo naseli ljudi, koji će izmjenjivati tamošnje produkte sa industrijskom proizvodima Holandije. Ali taj način kolonizacije nije se sviđao ljudima, što su živjeli od trgovine i koji su imali slabu industriju. Međutim on poveća nastojanje i objelodani spomenicu o tom pitanju, koja je pobudila tako veliki interes, da je on mislio, da je sazrelo vrijeme, da osnuje jedno Društvo Zapadne Indije. Uloga društva imala bi biti ta, da zauzme teritorije i otoke na sjevernim obalama Južne Amerike, da oslobodi uroñenike od španjolske tiranije, ali je bilo jasno, da se to nije moglo ostvariti, već kada bi Španjolska bila pobijeñena. Perspektiva jednoga pomorskog rata sa Španjolskom ne samo da nije umanjila popularnost projekta Uselinkova, već mu je nasuprot pribavila mnogo više pristaša. Mnogi regenti pokrajina se također pridružiše tom mišljenju, jer bi mogli osjetljivo oslabiti neprijatelje. Ali se tomu opreo Oldenbarnevelt, advokat Holandije, koji je bio pristalica mira sa Španjolskom, pa nije htio da jedno novo društvo s ratničkim ciljevima učini nemogućim sporazum sa Španjolskom. Kralj španjolski, mislio je on, možda bi popustio u pitanju trgovine sa Istočnim Indijama, ali nikada, već ako bi bio prisiljen, ne bi dopustio da jedna strana sila stvori naselja u blizini njegovih rudnih kolonija u Americi. Bogata aristokracija gradska također je pristajala uz Oldenbarnevelta, osim toga se bojala, da ne bi novo društvo naškodilo Istočnom indijskom društvu. Primirje sklopljeno između Holandije i Španjolske za trajanja od 12.god.

Baltazar Moucheron
Vilim Uselink
Nassau 1599

učinilo je nemogućim osnovanje novoga društva sve tamo do god.1621.

Istočnoindijsko društvo ostalo je poput prijašnjih društava jedno čisto privatno poduzeće, a njegovi prvi upravitelji bili su isti od prvašnjih udruženja, pa nijesu imali ambicije da stvore kakovo kolonijalno carstvo; njihov čitav zadatak je bio da kupuju u Indijama robu i da je uz dobitak prodaju u Evropi. Oni su se nadali, da će to moći učiniti s ugovorima sa domaćim knezovima bez stvaranja teritorijalnih posjeda. Društvo nije htjelo poput Portugiza, da se posluži oružjem, već da vrši mirnu trgovinu. Ali oni su se u tome prevarili, jer su radili kao da tamo uopće i nema Hispanoportugiza, a te je trebalo prije ukloniti. Društvo je pojačalo mornaricu s novim lađama, ali nije povezalo svoje komptoare, niti je koordiniralo svoje vojničke operacije. Mnogi članovi sedamnaestorice upozoravali su ispravno, da trgovina ne može uspjeti, ako društvo bude stajalo pod utakmicom i neprijateljstvom Hispanoportugiza. Tako su započela neprijateljstva, no napadaji Holanđana na mnoge utvrde Hispanoportugiza, kao na Malaku, Gou, Mozambique ostadoše bez uspjeha. Društvu je uspjelo jedino, da otme neprijateljima Bandu i Amboinu bogate karamfilima i muskatnim orasima. Prvu faktoriju osnovaše u Bantamu, zapadnoj državici Jave. Godine 1605. osvojiše Amboinu i time započinje ozbiljna borba sa Španjolskom, koja je u doba personalne unije sa Portugalom pridržala u svojoj upravi Moluke. Po mnogim drugim otocima osnovaše Holanđani utvrde. Kada je sklopljeno dvanaestgodišnje primirje između Holandije i Španjolske, ova nije bila izgubila već neke pozicije u Molučkom arhipelagu, i to pozicije manje vrijedne, dok je društvo dobilo Amboinu i neke druge položaje, ali ni jedno nije moglo služiti kao uporište mornarici. Na početku ugovaranja u primirju izjavi Holandija, da mir nije moguć, ako Španjolska ne prizna stanovnicima Holandije slobodu plovidbe po svim morima. Španjolska je izjavila, da ona ostaje na ekskluzivnom stajalištu, jer je to bila osnovica njezine kolonijalne politike. No nužda za mirom prisilila je Filipa III., da je popustio. U članku 5. obje države dopuštaju slobodu trgovanja u zemljama, koja njima pripadaju, ali uz rezervu, da u španjolskim kolonijama Nizozemci ne mogu vršiti trgovačkih poslova, već uz izričitu dozvolu španjolskog kralja.

U maritimnim i kolonijalnim pitanjima primirje je davalo Holanđanima pravo, koje su i prije imali i koje im kralj španjolski nije ni mogao osporiti. Ugovor im je naime pripoznavao pravo putovanja do Indije, to su oni vršili već 15 godina, a nasuprot ugovorom nijesu uklonjene zapreke putovanja do tamo zbog velikog broja španjolskih i portugiskih tvrđava, što su bile rasijane po obalama afričkim. Dalje im je ugovor sprečavao proširivanje posjeda, pa strogo uzeto Holanđani po ugovoru mogli su biti smetani da putuju do otoka mirodija. Ali, kada su iza godine dana stupili na snagu zaključci primirja izvan Evrope, španjolski oficiri nijesu htjeli da ih izvrše, pa su tajni članci u ugovoru ostali mrtvo slovo.

Za istočnoindijsko društvo ugovor je ipak značio neki napredak, jer mu je osiguravao mir u evropskim vodama, a nije ga smetao da nastavi borbu u

Both
Coen
Real

Indijama.

Tako se borba nastavila, a kada je španjolska mornarica bila kod Moluka uništena (1615.), pokazala se trgovačka nadmoć Holanđana u području Molučkih otoka. U to se javiše novi takmaci, a to su bili Francuzi pod Henrikom IV. i Englezi. Smrt Henrika IV. odloži osnivanje francuskog istočnoindijskog društva na kasnija vremena, ali engleska utakmica bijaše stvarna i ozbiljna.

Zbog pogibelji, koje su time društvu prijetile, odlučiše direktori da poput Portugiza dadu kolonijama jednog guvernera. To je bio Petar Both (1610.) koji je imao da riješi tri zadatka: "da zauzme ostrva mirodija i da odatle ukloni sve takmace društva; "da organizira upravu komptoara i "da izabere luku, koja će biti središte uprave i mornarice. Guverner se nije pokazao na visini svoje zadaće i jedini njegov veliki uspjeh je bio da je izabrao Petra Coena za generalnog direktora javske faktorije. On je tako otvorio put čovjeku energičnom, koji je postao pravi osnivač nizozemske moći u Insulindi. U to se pojaviše Englezi, koji su bili manje ratoborni od Španjolaca i koji su imali u vidu samo trgovačke interese. Oni su pokušali, da se smjeste u dva kraja, na otocima Banda i na Javi i to baš sučelice holandeskoj faktoriji u Djakarti.

Englesko napredovanje bijaše pogodovano držanjem direktora holandeskoga društva kod kuće, koji i ako su željeli imati monopol trgovanja s mirodijama, ipak nijesu htjeli započeti neprijateljstva s Englezima, jer su ovi prije aktivno uzimali učešća u borbama Holanđana za svoju nezavisnost protiv Španjolske. U to je došao za generalnog guvernera Real, čovjek vrlo obziran spram Engleza, dok je Coen vješto i nezavisno upravljao posjedima na Javi, naročito u Djakarti, koja je tvrđava kasnije dobila ime Batavija. Coen je izbjegavao sukobe s Englezima, međutim je do sukoba ipak došlo, kada su Englezi zbog bijega nekih španjolskih zarobljenika, navalili na holandesku faktoriju u Bantamu i pri tome ubili nekoliko holandeskih vojnika. U toj teškoj situaciji trebalo je energičnoga čovjeka za guvernera, a izbor pade na Coena (1619). Ideje Coena o politici, koju je trebalo voditi u Indijama bile su bitno drugačije od onih, koje su prevladavale kod dirigenata u Holandiji. Coen je držao, da nije moguće organizirati azijsku trgovinu sigurno i s uspjehom pomoću običnih komptoara, već je društvo moralo prije svega kolonizirati, a onda trgovati; zato je prije svega trebalo steći velike i napućene teritorije da mogu prehraniti domaće stanovništvo, da mogu tako biti uporištima komptoara. Taj sistem se ne razlikuje od sistema Alburquerquova, već u jednoj točki: Coen je htio učiniti od tih kolonija središte proizvodnje, što je pretpostavljalo posjede vrlo velike, dok je portugiski kolonizator tim posjedima pridavao samo stratešku vrijednost, zato su oni morali biti dobro smješteni, da se mogu lako obraniti. Usprkos slobode, koju su direktori Coenu dali, on nije mogao poput Alburquerque upraviti kolonijalnu politiku holandesku u pravcu svojih ideja, pa je iza njegove smrti protiv njegova shvaćanja nastala reakcija, ali su brzo nastupile prilike, koje su dokazale ispravnost njegovih pogleda, jer ekspanzija trgovačka mora da ide naporedo s ekspanzijom kolonijalnom. Premda

Petar Both 1610 Petar Coen 1619
Real Insulinda

je bio utjecaj Coenov na holandesku kolonijalnu politiku manje odlučan, no što ju je Alburquerque vršio na portugisku kolonizaciju, uza sve bijaše vrlo velik. On je izabrao Insulindu za područje djelatnosti društva, a ne Molučki poluotok, kako su neki predlagali i on je izabrao Bataviju za glavni grad tamošnje kolonizacije. U dogovoru sa Savjetom za Indije zatraži od tamošnjega sultana, da mu otstupi komad zemlje u blizini Djakarte, da sagradi novi grad, a kada mu sultan, pomagan od engleske mornarice, koja je tamo stigla, to odbio, upotrebi silu i sultana prisili na to. Tu osnuje Bataviju. I s Englezima je imao tamo čestih sukoba, a on je uvijek svjetovao upravitelje društva, da se s njima mora obračunati, jer da su im Englezi pogibeljni takmaci.

U pripravama protiv Engleza donese jedna lađa iz Evrope vijest, da je holandesko društvo s Englezima sklopilo sporazum, pa da se sva neprijateljstva moraju obustaviti. U Holandiji je naime oboren Oldenbornevelt i oranska stranka pobijedila, koja je s Englezima sklopila ugovor, da će zajednički pobijati španjolsku politiku, i tom vrhovnom državnom cilju morali su se podvrći i interesi holandeskoga indijskog društva. Ugovorom, između Holandije i Engleske, englesko društvo je dobilo znatno veća prava no što je prije imalo, tako će od svih Molučkih otoka dvije trećine mirodija imati Holanđani, a jednu trećinu Englezi, no u zajedničkom obrambenom savjetu Englezi i Holanđani će biti zastupani po jednakom broju zastupnika, a što je najglavnije kod toga, zapovjednikom vojničkih snaga, engleskih i holandeskih, u tamošnjim vodama bit će jedan engleski admiral.

Ugovor je pustio svakom društvu njegovu individualnost, pa nije oteo nizozemskome društvu osnovana naselja, ali mu je bilo otešćano sticanje novih posjeda, jer nije moglo slobodno raspolagati svojim pomorskim snagama. Kolonijalna budućnost Ujedinjenih pokrajina bit će u Insulindi teško kompromitirana netom bude dvanaestgodišnje primirje isteklo. Uzrok, koji je nagnao nizozemsku vladu, da žrtvuje zahtjevima engleskim svoje interese u Istočnim Indijama, bijaše neposredno otvaranje borba protiv Španjolaske. To je isti motiv, koji je nizozemsku vladu gonio, da pogoduje poduzećima u zapadnoj Africi i da pomogne osnivanje novoga društva na Zapadnu Indiju, koje bi svojim radom privuklo u Holandiju izvore iz američkih posjeda, i time oslabilo snagu španjolskoga kralja. Zato su generalni staleži god. 1614. dali dopuštenje svakome, tko je htio da u svoju korist poduzima četiri putovanja. Mnogi su se mornari uputili prema obali Sjeverne Amerike i tu su zauzeli teritorij između Kap Koda i novoga Brunsvika i nazvali ga Novom Holandijom. Generalni staleži su dali društvu Nove Holandije povlastice za tri godine na ono zemljište, što ostaje između 40° i 45° sj.š., i to između Nove Francuske na sjeveru i engleske Virginije na jugu. U Južnoj Americi osnovaše Holanđani dvije naseobine, jednu kod Esequiba u Gujani, a drugu na Amazonki. Ali bilansa postignuta slobodnom kolonizacijom u Amerikama bijaše neznatna spram velikih koristi, što ih je dobivalo Istočnoindijsko društvo. Iskustvo iza god.1602. je pokazalo nadmoć monopolskih poduzeća, pa zato i oni posjedi zauzeti slobodnim naseljavanjem u Sjevernoj i Juž-

Sjev. Amerika
Zauzeti zapo. obala i novog Brunsvika
Nova Nizozemska

Južna Amerika
1.) kod Esequiba u Gujani
2.) na Amazonki

noj Americi nijesu mogli se održati. Oni su imali postati plijenom neprijatelja, netom bi neprijateljstva bila započeta, kad ne bi bilo osnovano koje jako društvo, koje bi ih štitilo.

Usselink, promicatelj jednoga društva za Zapadne Indije nije prestao da iza sklopljena primirja s engleskim društvom u tom pravcu radi. Kada je pao Oldenbernevelt i pobijedila stranka oranžista, dobio je Usselink potporu ljudi, koji su sada upravljali javnim poslovima. Između njega i njegovih novih štićenika bijaše jedna zajednička ideja, što su svi htjeli, da se društvo upusti u pomorski rat sa Španjolskom. Ali, dok je po nakani Usselinka taj rat imao biti samo priprava za ratarsku kolonizaciju, za Mavra Oranskoga, tadanjega namjesnika i njegovu stranku, pomorski je rat imao biti samo sredstvo, da država može svoje izvore posvetiti kopnenoj vojsci, a pomorski rat imao je samo oslabiti španjolsku snagu na kopnu. Što se tiče brodovlasnika, oni su stajali pod dojmom, da će ratom dobiti mnogo plijena. I oni su željeli, da društvo osnuje kolonije, ali im je bio glavni cilj da što brže mogu crpsti neposrednu korist. Iza raspravljanja od više godina generalni staleži riješiše pitanje tako, da dadu novom društvu istu kartu, kao što su je dali prije društvu Istočne Indije (g.1620.). Usselink je dokazivao, da je to bila pogreška.

Godine 1621. društvo je dobilo za trajanje od 24 godine monopol trgovanja i brodarenja po obalama zapadne Afrike, Sjeverne i Južne Amerike, sve tamo od južnih granica New Foundlanda, pa do prolaza Magalenova, a isto tako po obalama zapadne Amerike, od Beringova tjesnaca do Magalenova prolaza. Društvo za zapadne Indije se u svojoj organizaciji jedva u čemu razlikovalo od društva Istočne Indije, pa je i ono uredilo nekoliko komora, koje su slale delegate u savjet od XIX.članova, koji je vodio upravu općih interesa. Jedno i drugo društvo imalo je služiti razvoju trgovine. Međutim u jednoj točki je bilo jasno, da je ovo novo društvo bilo u položaju posve drugovačijem no što je Istočnoindijsko društvo. Zapadnoindijsko društvo se imalo sukobiti sa svom pomorskom snagom španjolske monarhije, a k tome, što će imati u Americi španjolska naselja daleko jača, no što su bila ona u azijskim vodama. Rat, koji će društvo voditi išlo je izravno u interes republike, pa je bilo pravo, da generalni staleži pridonesu svoj dio. Oni su zaista dali društvu milijun forinti, a obećali su mu pomoći i s državnom mornaricom. Ali zbog toga, što će se pothvati društva odraziti na političke interese republike, poželjno bi bilo, da se stvori sporazum između države i društva, pa su generalni staleži tražili, da u savjetu devetnaestorice vrhovne uprave društva bude i jedan njihov delegat.

Uza sav napor generalnih staleža kao i brodovlasnika nije bilo dovoljno potpisača akcija, pa se društvo moglo osnovati istom g.1623. s glavnicom od 7 mil.forinti. Način, kako je stvoreno društvo Zapadne Indije, posve je drugačiji od Istočnoindijskoga društva. Istočno Indijsko društvo je bilo čisto privatno udruženje, osnovano u svrhu da skupi sve trgovačke snage republike, a u njemu država nije imala drugog utjecaja, već što mu je priznala opstanak,

dok je Z.I.D. bila službena organizacija, u kojoj je visoki trgovački svijet imao učešća u malom obimu, i to, jer je bilo osnovano u političke svrhe, zato nije nikada našlo u trgovačkoj aristokraciji republike naklonosti, koje je I.I.D. uživalo. Zbog toga, što se dvanaestgodišnje primirje između Nizozemske i Španjolske nije pretvorilo u konačni mir zbog pretjeranih zahtjeva Španjolske, kako se više puta to pokušalo, to je god.1621. nanovo započeo rat. Učestvovanje Mavre Oranskoga na čelu nizozemske vlade jamčilo je za sigurnost nizozemskoga naroda, ali su svi bili uvjereni, da pobjeda ne će biti laka. Javno mnijenje je bilo sklono pomorskoj ekspanziji, kao najpodesnijem sredstvu, da se neprijatelj oslabi. Računalo se, da ako društvo bude bez prestanka slalo ekspedicije u Južnu i Srednju Ameriku, tada bi Španjolska morala voditi rat na različitim pozorištima, i tako bi svoje snage morala cijepati, jer bi jedan dio svoje armade morala uvijek držati u američkim vodama.

I.I.D. podučeno iskustvom i vođeno od ljudi protivnih ratnim podvizima bilo je protivno ratu, pa se za više od 20 godina opiralo svakom osvajanju, dok je Z.I.D., htjelo da izvrši svoj ratni zadatak, jer je u tu svrhu bilo i osnovano. Za 25 god., što su slijedile iza njegova osnovanja, ono je vršilo poglavitu ulogu u kolonijalnoj ekspanziji holandeskoj. Područje, što je Z.I.D. u to vrijeme bilo osvojilo, daleko je natkrililo ono, što je u to doba pripadalo I.I.D.

Z.I.D. je poslalo u Novu Holandiju trideset obitelji sa svim potrebnim alatima u svrhu kolonizacije. Iste godine je poslalo u Braziliju, u područje Amazonke 20 hugenotskih obitelji, da osnuju novu koloniju, ali holandeska vlada je željela još jača vojnička poduzeća, te je poticala društvo na napadaje. Društvo se odlučilo na napadaj na Braziliju, i to na glavni grad Brazilije, Bahiju. Zašto se izabralo Braziliju, kao objekt napadaja, nije teško pogoditi. Budući, da je to zemlja, koja je prvotno pripadala Portugalu, mislilo se, da ne će biti dovoljno branjena od Španjolaca. Ujedinjenje Španjolske s Portugalom god.1580. bijaše za Portugal kod kuće i u kolonijama od kobnih posljedica, jer su Španjolci smatrali portugiske kolonije kao nuzgredne (quantité negligeable), i stran posjed, za koji ne treba vlastite snage trošiti. Madridski dvor ostavio je u portugiskim kolonijama stare uređaje, a samo je na čelu uprave postavio španjolske činovnike. Budući da za zaštitu tih portugiskih kolonija nije gotovo ništa poduzimano, to nije bilo čudo, da su se Filipovi protivnici, Holanđani i Englezi, bacili svom snagom baš na portugiske posjede. Preobraženje Portugala u jednu španjolsku pokrajinu, povukao je Portugize i protiv njihove volje, u vrtlog španjolskih ratova za njihovu svjetsku politiku, te su na koncu golemog hrvanja, oni platili račune i snosili gubitke.

Braziliji samoj, zbog koje je bilo došlo do prepirke između Španjolske i Portugala, odmah na početku kolonizacije, jer se nije znalo komu pripada, a pitanje je bilo riješeno tako, da je istočna čest bila priznata portugalskom, nije se u Lisabonu posvećivalo mnogo brige, da bi tu ulagali veliku

Bahija

narodnu snagu. Tu je bilo osnovano vrlo malo naselja, i to najviše od brodolomaca i deportiraca, a istom otkrićem srebrnih rudnika sa strane Španjolaca u području rijeke La Plate g.1630, potaklo je i Portugize, da i oni istraže unutarnjost brazilske zemlje. Kruna nije htjela da troši snage u Braziliji, već ih je ulagala za poduzeća u Aziji, dok je u Braziliji davala vlada u nasljedstvo lenska dobra darovnicima (Donatario). Početkom svibnja 1624. stiže pred Bahiju, glavni grad Brazilije holandeska flota i grad osvoji, a pri tom zarobiše guvernera i 4000 košara šećera.

Vijest o osvojenju Bahije djelovala je porazno u Madridu i Lisabonu, pa se odlučilo na protuakciju, da se grad opet osvoji, a isto portugisko stanovništvo, koje nije htjelo znati za svoje španjolske gospodare, bijaše sada oduševljeno za zajedničku akciju s njima. U samoj Braziliji izbjeglice iz Bahije s biskupom Teixeirom na čelu, vatrenim patriotom, opkolile su Bahiju s kopnene strane a iberske lađe s mora, pa je već 1625. bila od Hispanoportugiza preosvojena. Dvaput su holandeske eskadre dolazile pred grad, pače jedamput pod zapovjedništvom odvažnoga Pieta Heina, koji je potukao u samoj luci portugisku mornaricu i oteo velike količine šećera, ali grad ne uzmogne uzeti. Heinu je kasnije (1628.) uspjelo zarobiti španjolsku srebrnu flotu i pritom zaplijeniti vrijednost od 15 mil.for., zbog čega je bio imenovan zamjenikom admirala i najvećim častima u domovini obasut. On je kasnije, kako je bio čedan, govorio jednome svome prijatelju: Vidiš kakav je narod; sada se zanaša i slavi me, jer sam donio veliko blago, a ovaj pothvat je bilo vrlo lako poduzeće, dok prije, kada bi se vraćao iza mnogo težih bojeva, ali bez blaga, nije se nitko na mene osvrtao. Taj veliki pomorac, koji može da stoji naporedo sa de Ruyterom i Trompom, malo je iza toga kod Dunkerquea u bici poginuo.

Zbog golemih sredstvava, koje je god.1628. otimanjem španjolskih lađa društvo steklo, osjećalo se jakim, pa je stalo premišljati o novim projektima, ali opet su njihovi pogledi bili upravljeni na Braziliju, a to je moglo, jer je raspolagalo sa 100 dobro oboružanih lađa, i s 15.000 posade. Direktorij društva je upravio spomenicu generalnim staležima, u kojoj traži nastavak rata sa Španjolskom, jer da je to životno pitanje za društvo. Želja društva se i ispunila, jer pregovori o miru sa Španjolskom nisu uspjeli.

Društvo se ovoga puta odlučilo da osvoji Permanbuko, jer to je bila najplodnija kapetanija u Brazilu. Taj pothvat je društvu uspio, a kada su Španjolci poslali veliku flotu, da Holandane uništi, bila je pobijeđena i ako nije bila uništena. Iza toga se posjed proširivao dalje, tako da je obuhvaćao cijelo portugisko područje od Kap San Roque do rijeke San Francisko. Posjed društva, nazvan "Nova Holandija" obuhvaćao je tri kapetanije, i to: Rio Grande do Norte, Parahyba, Itamarka i veći dio kapetanije Permanbuka. Posjed je dopirao na sjeveru do Natala, a na jugu do Porto Kalvo. Glavni grad mu je bio Recife. Društvo je garantiralo Portugizima, tu naseljenim, sigurnost osobe i vlasništva, građansku jednakost sa Holandanima, slobodu vjere, oslobođenje od

Piet Hein od Kap San Roque do Permanbuko rijeke San Francisko Recife Nove Holandija

vojničke službe i pravo nošenja oružja. Međutim se veliki dio Portugiza s vojskom povukao u šume i odatle pravio neprestane upade u posjed holandeski. Bilo je očito, da Nizozemska nije u stanju, da s ono vojske, što je tamo bilo, postane gospodarom cijeloga područja, a naročito da nije bila u stanju, da osvoji Bahiju, glavno mjesto portugiskoga otpora. Direktori društva su vidjeli, da treba poslati nove čete i dali su im Mavru de Nassau za zapovjednika, čovjeka odvažna i razborita. Ali ni njemu ne uspije osvojiti Bahiju, a edikte tolerancije, koje je izdao u korist katolika i Židova, nijesu bile odobrene od kalvinskog vijeća. Vijeće je pače zabranilo katolicima procesije, zatvorilo mnoge crkve i židovsku sinagogu, a to je otpor stanovništva strašno ojačao.

Međutim se Portugal god.1640. oslobodio gospodstva španjolskoga i postao opet nezavisnom kraljevinom te primio u svoje ruke upravu svojih posjeda u prekomorskim zemljama. Tim događajem prestala su neprijateljstva između Holandije u Portugala, jer Holandija nije ni bila u ratu s Portugalom, pa nije imala pravo osvajati njegove posjede. Ali uza sve to, direktori društva, jer još nije bio potpisan mir, a koristeći se slabošću svoga protivnika, naređuje svojim vojskovođama da nastave osvajanjem, i tako je Mavro osvojio neke tvrđave, ali Bahiju osvojiti nije mogao, ali je drugi admiral Jol osvojio u Africi glavni grad Angole, Sv.Paolo de Loanda i otok S.Thomé. Ta su osvajanja bila izvršena poslije potpisa mira (1641.), ali su ipak bila valjana, jer mir još nije bio proglašen u kolonijama. S time su posjedi zapadnoindijskog društva dostigli najveću raširenost. U Brazilu je bilo gospodarem zemlje između Maranhao na sjeveru i Sergibe del Rey na jugu. Pored toga je posjedovalo koloniju Essequibo (Guyanu). Nadalje je zauzelo Curacao, malu španjolsku koloniju, vrlo dobro položenu za trgovinu sa Venezuelom. Aruba, Bonaire i Mali Curacao također su bili osvojeni. U Sjevernoj Americi posjedovalo je društvo ogroman prostor u Novoj Nizozemskoj, ali od toga posjeda faktično su posjedovali samo otok Mahattan i Long Island na ušću rijeke Hudsona. Kada je prestalo gospodstvo španjolsko (1640.), Portugal se nalazio u položaju vrlo kritičnom. Osiromašen od žrtava što mu je Španjolska nametnula iza god.1580., on je poduzeo da obrani svoju nezavisnost protiv mnogo jačih snaga madridske vlade. U tim prilikama Holandija je računala, da je njezin pravi interes, da proslijedi osvajanjem portugiskih kolonija, koje su bile prepuštene samim sebi. Istočno indijsko društvo je uporno tražilo, da se rat nastavi. Direktori Istočnog indijskog društva, premda inače skloni miru, usvojili su razloge Batavske vlade, te su tražili od generalnih staleža nastavak rata protiv Portugala. Zapadnoindijsko društvo je računalo, da će Nassavski grof sada lakše osvojiti Brazil, pa se pridružilo tim općim zahtjevima rata. Međutim se generalni staleži ustaviše na po puta i stvoriše savez s Portugalom protiv Španjolske, ali u pitanjima kolonija sklopiše samo deset-godišnje primirje. Od svih rješenja to je bilo najgore, jer je sprečavalo društvo, da nastavi osvajanje portugiskih kolonija, a nije od Portugala dpbilo garanciju i priznanje već osvojenih kolonija za budućnost. Tako je primirje dopustilo Portugalu, da

Mavro de Nassau Jol Sv. Paolo de Loanda, S. Thomé gl. grad Angole

reorganizira svoje snage, pa da onda iza isteklog primirja započne rat. Taj ugovor je bio fatalan za poduzeća nizozemska u Brazilu. Kako su financije holandeske bile iscrpljene, nije društvo dobilo od države, kako je s početka bilo ugovoreno, pomoći, pa je stoga odlučilo da smanji broj četa. Uzalud je Mavro Nassavski javljao u domovinu, da treba čete povećati, jer se tamošnji Portugizi spremaju na otpor. Revolucija u Lisabonu podigla je njihov patriotizam, nešto zaspan za doba španjolskoga vladanja. Njihova mržnja na strance bijaše još veća zbog naredaba holandeske uprave, pogledom na katolički kler. Uprava je bila deportirala mnoštvo svećenika, zatvorila samostane, zabranila gradnju crkvi. Sada je društvo imalo protiv sebe vjernike i patriote, s kojima se trebalo boriti. Mavro Nassavski kad je vidio, da su njegove opomene u Holandiji ostale bez uspjeha, ostavio je Brazil i predao drugome zapovjedništvo. U to je već 1644. buknula revolucija u Brazilu i urođenici zajedno s Portugizima osvojili su sva mjesta osim Recife i njegova okružja, Rio Grande. U isto doba je Holandija izgubila San Thomé i Angolu u Africi.

Kada je kralj portugiski predložio društvu, da će mu prepustiti one posjede, koje je u tom trenutku držao, a za izgubljene posjede da će mu platiti godišnju otštetu od 100.000 krucada za vrijeme od 20 godina, direktori to odbiše, već tražiše, da im se povrati sve ono, što su imali u doba sklapanja primirja. Međutim je god.1648 vestfalskim mirom dovršena borba između Holandije i Španjolske, a kako je sada pokrajina Holanda dobila prevlast u konfederaciji i stranka oranžista bila potisnuta, te Ivan de Witt veliki pensionirac pokrajine holandeske postao glavna ličnost u državi, sve je zavisilo od toga, koju će politiku ta pokrajina nametnuti. Međutim je većina akcionera Istočnoindijskog društva bila iz te pokrajine, pa su oni glavni interes posvećivali tom društvu, a ne Z.I.D. Snage republike su bile iza sklopljena mira sa Španjolskom velike, pa je republika mogla poslati flotu protiv Lisabona i prisiliti kralja na popuštanje u Brazilu, ali to se nije učinilo, a to je skrivilo pad Recifa (1654.g.), pa od to doba Holandija nije imala ni četvorni metar posjeda u Brazilu. Zbog toga je republika navijestila Portugalu rat, a kralj uza sve to, što mu je bilo nemoguće oprijeti se holandeskoj floti izjavio je, da on ne može kada bi i htio, da podloži brazilske koloniste upravi društva, a sve što može učiniti jest to, da plati društvu odštetu. To je republika odbila, ali je labavo vodila rat i tako je Nova Holandija u Brazilu bila izgubljena. Generalni staleži su pristali na mir u Haagu (1661.) u kojemu je Portugal obećao platiti 8 mil.ft. za razdoblje od 16 godina.

Nova Nizozemska u Sj.Americi je uspjevala, a stajala je kao klin između Nove Engleske i Pensilvanije, zato Engleska nije htjela nikada priznati pravo republike na posjed te zemlje. God.1662. Engleska je anektirala dio onih zemalja, a god.1664. usred mira knez od Yorka uz pristanak kraljev je anektirao cijeli holandeski posjed (1664.).

Mirom u Bredi (1667.) republika je prepustila Engleskoj Novu Nizozemsku, i tako od sjajnoga kolonijalnog posjeda, što ga je društvo imalo g.1640.

nijesu ostali nego ostaci Curacao, Saint Eustachije, Saba i Tabago, Essequibo, Berbice i Surinam, a u Africi Goreja i Arguin.

Dok je u Atlantiku Z.I.D. vodilo protiv Španjolske oštre borbe I.I.D. se u Indiji držalo više rezervirano protiv neprijatelja republike.

Generalni guverner Coen je osnovao u Bataviji savjet, koji je imao vršiti po ugovoru s engleskim društvom upravu zajedničkih posala obima društvima, ali je Coen čuvao nezavisnost u upravi kolonija, osnovanih od njegovih sunarodnjaka. Zbog neprijateljskog držanja domaćeg kneza u Bantamu Englezi su morali odatle prenijeti u Bataviju sjedište svoga društva. Coen im je dao razumjeti, da ih on ne će trpjeti, već uz uvjet, ako se podlože holandeskim zakonima (1619.).

Na inicijativu Coenovu obrambeno vijeće odlučilo se da pribavi društvu monopolski položaj u Kini i Japanu. Osvojenje Macaa nije im uspjelo, ali su osnovali nekoliko manjih naseobina u Japanu i Formozi i tako povezali s njima trgovački kontakt. Coen je sam vodio operacije protiv otoka Bande i konačno istrijebio sve otporno stanovništvo. God.1622. Coen je ostavio Bataviju i krenuo u Evropu. Njegovi nasljednici, tamo ostavljeni i od njega disciplinirani, nastaviše u njegovu duhu, a po njegovu savjetu se brižno čuvaše Engleza. U to se dogodi žalosna sudbena drama, koja se nazivlje krvoprolićem amboinskim, kao posljedica nesloge između oba društva, engleskoga i nizozemskoga. God.1623. guverneru Hermanu Speultu su dojavili, da se šef engleskog komptoara udružio s Japancima, da istjeraju Holanđane. Speult dade odmah uhvatiti devet Engleza, devet Japanaca i jednog Portugiza i putem torture izmami od njih priznanje, na što ih dade sve smaknuti. Taj događaj izazove veliku uzbunu u Evropi i zbog toga se porodi rat između te dvije države i sve do mira u Bredi 1667. slučaj je služio Englezima za izliku da optužuju Holanđane s perfidije. Savezni mir među njima nije time bio prekinut, jer oba društva se zajedno bore protiv Portugiza u Perzijskom zatonu i Bombaju, ali u Insulindi su njihove veze bile prekinute, pa su Englezi ostavili Bataviju. Coen se povratio opet u Bataviju i tu nastavio energično svoju raniju politiku. God.1629.umre. Politička energija, koju je vodio protiv domaćih knezova nije ga preživjela, jer su direktori poslali nove instrukcije, i to: nikada se ne smije izbjegavati sporazum, pa bio i manje častan, ako mu je za cilj mir ili kakova trgovačka korist; ne ratovati, već u najskrajnijem slučaju, ako su trgovački interesi povrijeđeni; izbjegavati što je više moguće veze s domaćim stanovništvom. To je politika trgovaca, koji nijesu inače bili ni malodušni ni plašljivi, ali su primijenjivali kao suvereni proračunano držanje trgovaca spram svojih klijenata. Coen je držao, da ako koji od domaćih knezova dobije trajan mir, mora im se mir silom nametnuti, a ne smije se njima podložiti. Međutim ova načela Coenova bila su zabačena, a kada je došao za guvernera Bouver prekinulo se posve s politikom Coenovom. Istom pod guvernerom Van Diemenom (1636.) politika se u toliko povezala na Coenovo mišljenje, da je guverner sam poduzimao osvajanja i protiv instrukcije direktora iz domovine, a kako su redovno operacije dobro svršavale,

Malabar
Malabra
Sant Mauritius

direktori su ih naknadno odobravali. Tako mu je uspjelo, da izrabljujući nezadovoljstvo stanovništva na Ceylonu, dobije neke pozicije za trgovinu, a isto tako je uspjevao po obalama Malabara, da dobije povoljne pozicije i da portugiska moć oslabi. God.1641. osvoji važnu poziciju Malaku. God.1638. bijaše zauzet otok Sant Mauritius, koji im je otslije služio kao baza za trgovinu s Indijom.

Španjolci,koji su pridržali Molučke otoke poslije rastave sa Portugalom, živjeli su iza mira u Münsteru (1648.) u miru s holandeskim društvom. Imali su još male posjede na Ternatu i Tidonu i Celebesu, ali ta su za njih imala malu vrijednost.

God.1656. holandesko društvo osvoji Colombo i tako su Portugizi bili posve istjerani iz toga bogatoga otoka. Jedan samo neuspjeh su Holanđani doživjeli, da su izgubili poziciju na Formòzi, odakle su ih domaći Kinezi istjerali. U doba mira u Bredi (1667.) ekspanzija nizozemska u Aziji dospjela je do najvećega razvoja, pa su se njihove pozicije prostirale od Bender-Abassy u Perziji do Timora. Kolonije su bile osnovane slično kao i od Portugala u XVI. vijeku u cilju čisto trgovačkom. Holanđani i Portugizi osnivali su obalska naselja maloga opsega, rasijana na velike daljine. Okolica glavnoga grada (Batavija) i nekoliko otočića bile su najveće partije. Društvo, koje je u početku htjelo imati same komptoare, moralo je poput Portugiza učvrstiti svoje poglavite posjede. Gotovo posvuda trgovačke veze su se komplicirale s vezama političkim, pa na isti način kao i Portugizi društvo je postalo ili saveznik, ili suveren ili zaštitnik domaćih knezova.

Društvo se kasno sjetilo, da treba da dobije pristanište na svom putu do Indije, pa za vrijeme od pola vijeka nije poduzimalo ništa da olakša opskrbu svojih putujućih lađa. Na putu za Indije lađe su se opskrbljivale na Kapverdskim otocima, a na povratku na Sv.Heleni, a često i u Kapskoj zemlji, ali su posvuda malu pomoć imale. Mala stacija otoka Mauritiusa nepovoljno je smještena, a ona je bila posve zapuštena, kada se vidjelo, da je Rt Dobre Nade daleko bolji kao pristanišno mjesto. To je bilo djelo dvaju oficira posade lađe Haarlem, koja se 1648. tu razbila, pa su tu morali ostati za više mjeseci. Na povratku učiniše predstavku Komori u Amsterdamu (1649.), gdje joj izniješe sve koristi takova posjeda. Iz straha pred kanibalskim urođenicima nijesu Portugizi posjeli tu važnu tačku, javiše ti mornari, ali je strah suvišan, ako se urođenicima plati ono, što donesu i ako im se napuni želudac grahom, koji oni rado jedu.

Teritorijalni razvoj kolonija i opadanje društva sa slobodnim listom

Mir u Bredi (1667.) bilježi vrhunac moći holandeske. Za vrijeme od 40 godina još se republika brojila među vodećim kolonijalnim vlastima, ali to nije bilo zbog njihove vojne snage, već zbog prilika onoga doba. Republika nije imala dovoljno vojske, da zauzme u kopnenim operacijama prvorazredni položaj. Na moru iza mira u Bredi, nije mogla više da se takmi sa snagama engleskim

i francuskim. Pače mornarice ovih dviju država uzeše takovu premoć nad njezinom, da se je ona pod konac XVII. vijeka spustila u red država drugoga reda. Lišena svoje pomorske premoći morala je zapustiti sve svoje ekspanzivne ciljeve u krajevima, kamo su jače države počele vršiti svoju kolonijalnu ekspanziju, to jest u Americi i ograničiti svoje ambicije na to, da nužno iskoristi ostatke - uostalom još mnogo vrijedne - ranijih osvajanja. U istočnoj Indiji, nasuprot, njena vlast nije bila ugrožena, već u drugoj polovini XVIII.vijeka.

Mir, koji je slijedio iza Bredskog ugovora (1667.) bijaše kratka trajanja. God.1672. republika se morala boriti sada s Francuskom, a sada s Engleskom. Ulaskom vojske Ljudevita XIV. u vojne operacije, prisililo ju je, da posveti svoje najveće snage obrani kopnenih granica. Za razliku od prvašnjih borba operacije na moru bijahu relativno manje važne, budući da je i Engleska vodila pomorske borbe s malo žara. Zbog te okolnosti mogla je nizozemska republika da postigne neke uspjehe izvan evropskih voda. God.1673. admiral Cornelius Evertson preoteo je Englezima sa 4 lađe Novu Nizozemsku, gdje je New Amsterdam bio od Engleza prekršten g.1664. u New York, no sada bijaše ponovno prekršten u Nove Oranje, ali mir u Westminsteru 1674, kojim je Engleska prekinula savez s Francuskom i približila se Holandiji, bijaše sklopljen uz uvjet status quo ante bellum. Nizozemci zbog toga moradoše konačno napustiti Novu Nizozemsku i ona ostade konačno engleskom. Ni u jednom od triju ratova, što su se vodili između republike i Engleske iza god.1654. društvo Zapadne Indije nije vršilo bilo koju ulogu. Kada je treći rat buknuo (1672.) društvo, negda moćno, bijaše do kraja iscrpljeno. Godinu dana kasnije njegove komore obustaviše plaćanja, a god.1674. generalni staleži zaključiše raspustiti društvo, a njegova prava preniješe na novo osnovano društvo, koje je očuvalo u velikim crtama organizaciju staroga društva. Velike posjede, koji su stajali u isključivoj vlasti društva generalni staleži podijeliše u dva dijela: u Zapadnu Indiju, gdje su mogli trgovati svi Holanđani, i u afričke i južno američke posjede, gdje je jedino društvo imalo prava trgovanja.

I.I.D. nije imalo kao Z.I.D. da trpi zbog evropskih ratova od konca XVII. do XVIII.vijeka, pa u razdoblju od šesdeset godina nije imalo borbe sa svojim evropskim takmacima. Englezi su upravili svoju aktivnost prema Bengalima, prema zaleđu Bombaja, gdje društvo nije imalo interesa. Novog takmaca dobije društvo u XVIII.vijeku u od Austrije osnovanom društvu u Ostendi (g.1722.) u kome su uzeli učešća neki engleski kapetani i holandeski trgovci, pa je to društvo imalo izgled lijepe budućnosti. Ali Holandija uz pomoć engleske diplomacije uspije ugovorom u Sevilli, da se društvo razišlo.

Iza utemeljenja Batavije društvo je pogodovalo tamošnjem useljenju Kineza kao radnom elementu. Međutim je Kineza toliko došlo, da se nijesu mogli uposliti, zato je društvo odlučilo, da ih silom preseli na Ceylon i u Južnu Afriku. Razbješnjeni Kinezi zbog toga i zbog mučenja digoše ustanak, ali su strašno bili poklani, pa je u jedan sami dan bilo deset tisuća utamničenih Kineza pobito. Društvo je ostalo pobjednikom i tu pobjedu je izrabilo nemilo-

srdno. Društvo je tako prije svoga prvog sukoba s Engleskom imalo u istočnoj Indiji Javu, otoke Banda, Amboinu, Koepang, Menado, Makassar, Bantermasin (Borneo), Malaku, Palembang, zapadnu obalu Sumatre, Colombo na Ceylonu, pristanište Hougli (blizu Kalkute); Surate i Bender Abassy u Perziji upotpunjavahu to golemo kolonijalno carstvo.

U Kapskoj koloniji živjelo je Evropejaca oko 12.000 duša, a osim Kaapstadta imađahu još dva utvrđenja, Stellenborah i Drakenstein. Ali uza sve to kolonijalno carstvo nije bilo jako, jer je stajalo usamljeno i raspršeno. Lišeno ratne mornarice, ono se nije moglo dovoljno braniti, organizacija vojnička bila je jedna dovoljna, da drži u pokornosti domaće stanovništvo, a kamo li da se upusti u rat s jednom jačom evropskom državom. Netom je Clive dobio u Hindostanu prevlast, morade Holandija da napusti Hougli, samo da s Englezima ne dođe do sukoba.

Prevlast društava i ukinuće monopola

Većina pomorskih vlasti izrabiše neprilike Engleske za vrijeme njezinih borba protiv pobunjenih kolonista u Americi - koje su svršile nezavisnošću Ujedinjenih država - da joj ospore pomorsku prevlast. Vlada holandeska nasuprot, premda je bila najviše interesirana da se bori za slobodu mora, izjavila se neutralnom, ali podanici holandeski uzeše učešća u tim borbama protiv Engleske. Međutim je uhvaćen jedan dokumenat, iz kojega doznaše Englezi, da su upravitelji amsterdamski radili o tome, da sklope savez između Holandije i Udruženih država protiv Engleske. Rat je bio neizbježiv i Engleska ga je prva navijestila (1780). Vrlo je bilo neoprezno sa strane Holandije, da je izazvala rat, kad joj je mornarica bila propala, pa nije mogla braniti ni svoje domaće obale. Svojih kolonija pak nije mogla nikako braniti, pa su one bile upućene na svoje snage i na pomoć Francuske i Španjolske.

Engleska mornarica zauzme Saint Eustachije i otoke Saint Martin i Saba, samo se obraniše Surinam i Curacao. U istočnim Indijama Francuzi su branili nizozemske interese, a na nesreću Nizozemske tamo je na čelu uprave bio guverner Alting (1780 - 1796.), čovjek, koji je pazio samo na lične interese, a ne na interese društva. Englezi osvoje tvrđu Negapatam, a s njome bi izgubljena i cijela Koromandelska obala. Ceylon se obrani s pomoću Francuza, ali Nizozemska izgubi Padang na zapadnoj obali Sumatre. Pariskim mirom 1784. izgubi Holandija u istočnim vodama samo Negapatam, ali je Engleska dobila pravo da brodari po svim istočnim vodama, što im je nizozemsko društvo do tada spriječavalo. Da su financije društva bile jake, ono je moglo još lako nadoknaditi ratne gubitke, jer je imalo vrlo jake pozicije u istočnim morima, pa se nije trebalo plašiti engleske utakmice. Ali je društvo već od više godina imalo deficit, zato je izgubilo kredit. Osim toga Alting kao i većina funkcionera gledali su na svoju ličnu korist. Komisija, poslata iz Nizozemske da ispita tamošnje stanje tako je sporo radila, da je na Javu stigla g.1793., kada je već u internacionalnoj politici nastao zbog francuske revolucije čitav okret,

koji je za Nizozemsku i njene kolonije imao presudno značenje. Uostalom nizozemsko vladanje u Istočnoj Indiji i Malajskom arhipelagu bijaše vrlo labavo, pa su se i domaći knezovi sve više oslobađali nizozemskoga gospodstva. Stranka patriota u Nizozemskoj tražila je uništenje aristokratskog vladanja, a stranka je imala svojih pristalica i u kolonijama. Ulazak francuskih četa u Nizozemsku na koncu god.1794. osigurao je pobjedu patriota. Nova republika pod imenom Batavska republika bi po uzoru francuske republike uređena. S tim aktom Nizozemska je dobila za neprijatelja Englesku. Oko polovine g.1795. Engleska je započela osvajati nizozemske kolonije, pod izlikom, da ih brani od Francuske. Taj čin je bio olakoćen time, što je oranski knez prebjegao u Englesku i otale naredio svim guvernerima i činovnicima holandeskih kolonija, da primu Engleze kao prijatelje i saveznike. Mnogi su to i učinili, dok su drugi odbili, jer da oranski knez nije više ni namjesnik ni generalni direktor, pa stoga nije vlastan to učiniti, nego vlada batavske republike, ali su Englezi protiv ovih upotrebili silu i kolonije jednu za drugom zauzimali. Englezi su tako energično vodili operacije, da se 1.ožujka 1796., kada je Savjet azijskih posjeda došao na mjesto Savjeta XVII, još samo na Javi i Ternotima vijala nizozemska zastava. Najveće kolonije u Zapadnoj Indiji bile su zauzete mnogo kasnije, valjda zbog njihove male vrijednosti, ali od god.1795. one nijesu također stajale u vezi s majkom domovinom. Jednim udarcem uništen bi politički ustav stare republike, kao i njihov kolonijalni posjed. Godina 1795. znači predsudan čin u njezinoj unutarnjoj povijesti, a isto se tako završio i jedan dvjestogodišnji period njezine kolonijalne povijesti. Vrijedno je ovdje istaknuti, da je Nizozemska izrabila raniju uniju Španjolske sa Portugalom, da oplijeni portugiske kolonije, premda ona s Portugalom nije vodila rata, niti s tom državom imala izravnih sukoba, a to isto je sada učinila Engleska s Nizozemskom, da je zauzela njezine kolonije ne zbog nje, već zbog toga, što je Francuska, s kojom je Engleska stajala u ratu, zauzela Nizozemsku i zavela u njoj novo političko uređenje.

Iza pada Napoleonova kolonijalna pitanja su rješavana između zaraćenih država u više mahova, a ograničivši se ovdje na Nizozemsku, uređeno je to pitanje izmedu nje i Engleske 13.VIII. 1814. "Londonskim ugovorom", i to tako, da se Engleska obavezala povratiti sve nizozemske kolonije osim Kaplanda, Essequiba, Demerare i Berbice. Za Cochinu i njegove dependance na Malabarskoj obali, što ih je Nizozemska otstupila Engleskoj dobiva naknadu u otoku Bangha. Međutim su se Englezi skanjivali isprazniti Insulindu, a naročito Sir Stamford Raffles, koji je za doba okupacije upravljao otokom Javom, nastojaše svom silom, da barem Sumatru spasi za Engleze. Baš na tom otoku teško je bilo odrediti, što je zapravo na njemu god.1803., kada su neprijateljstva među njima započela, posjedovala Nizozemska, a po ugovoru Nizozemci nijesu smjeli dobiti ni pedlja više zemlje, no što su prije rata imali. Za Engleze se zapravo više radilo za trgovačke puteve, nego za sami posjed. Kako su trgovačke veze između Indije i Kine postajale iz dana u dan jače, a oba prolaza su se nalazila

tada u posjedu Nizozemske, pa je Raffles htio barem jedan od njih dobiti za Englesku. Jedino na sjevernom kraju Malačkog prolaza dobilo je Istočnoindijsko društvo englesko (1786.) otok Pulo-Pinang, da uredi svoju luku, a god. 1800. steklo je spram te luke i na kopnu malo parče zemlje, koje se prozove Wellesleji imenom tadanjeg generalnog guvernera. Raffles je zamišljao, da zauzme više štacija po zapadnoj obali Sumatre sve do Sunda prolaza (između Jave i Sumatre), a k tome da zauzme Riou otoke kao spojnicu sa Pinangom. Zbog tih ciljeva umiješao se u sukobe između Nizozemske i sultana od Palembanga i ovoga je pomagao. Ali za te velike osnove nije htjelo da znade englesko Istočno Indijsko društvo, a njihov generalni guverner Hastings preporučio je osiguranje Malačkog prolaza na više načina, a u prvom redu da se sklopi obrambeni savez sa ratobornim Otjehima na Sumatri, odakle bi se mogao braniti prolaz na Malačkom tjesnacu. Isto tako bi se morali zauzeti otoci Riou, ali kada je Raffles tamo došao, našao ih je posjednute od Holanđana. Na to se Raffles odluči da zauzme otoke Tiger, gdje je osnovan Singapur. Holanđani su protestirali protiv zauzeća toga otoka, jer ga je tamošnji sultan već prije jednim ugovorom prepustio u njihovu interesnu sferu. Međutim su se Englezi i Holanđani sporazumili i u Londonskom ugovoru (1814.) odredili, da se Holandija odriče svih posjeda u Prednjoj Indiji i grada Malake, a Engleska se odriče Sumatre. Holandija pristaje na englesku okupaciju Singapura, a Engleska priznaje Holandiji pravo posjeda na zapadu Molučkoga prolaza, dok je istočnu stranu, današnji poluotok Malake pridržala za sebe.

U Nizozemskoj Indiji posve su se iza toga promijenili uvjeti kolonizacije. Posjedi su prešli iz uprave društva u državnu upravu, a tim su trgovački interesi bili potisnuti u pozadinu, a mjesto izrabljivanja nastupio je ekonomski razvoj kao odlučujući čimbenik. Mirodije nijesu više igrale veliku ulogu u svjetskoj trgovini kao prije, a mjesto njih su zauzeli važnost drugi užici, kao kava i duhan, koji su neposredno utjecali na stvaranje plantaškog gospodarstva.

Uprava kolonija

Dok je oceanska plovidba bila svima otvorena, to jest do god.1602. u Indijskom, a do g.1621. u Atlantskom oceanu, nije bilo nikakove posebne uprave, koja bi vodila brigu o prekomorskim interesima republike. To su činili prema potrebi, ili generalni staleži, ili vlasti pokrajina Holandije i Zeelanda, ili sam namjesnik. Nije bilo nijednog zakona, koji bi određivao u ime koga bi se imali dotični teritoriji zauzimati i od koga upravljati. To stanje nije imalo nikakove važnosti, jer su kolonijalna poduzeća imala privatan karakter. Ako su mornari i trgovci osnovali kakovu koloniju, oni se nijesu uopće brinuli ni da obavijeste o tome nizozemsku vladu. Ta je anarhija svršila osnovanjem velikih društava. Kao obična trgovačka udruženja ona su se stvorila proširenjem prava, datih im kartom navigacije. Društva su bila javne institucije, snabdjevene upravom kolonija na određenom teritoriju. Njihova kompetencija bijaše gotovo neograničena, jer su se društva smatrala kao vlasnici, a ne

kao eksploatatori kolonija. Njihov položaj spram republike više je bio sličan vazalima, koji su izvršivali suverena prava, nego podanicima, obvezanim na oficijelne funkcije. Ne imajući izravna interesa feudna republikanska vlada nije htjela da intervenira, kada joj je i onako feudni ustav to oteščavao. Karta navigacije nije nikada bila tumačena u korist republike, pa su društva uživala nezavisni položaj, kakav im ni sami osnivači nijesu namjeravali dati. Čitava ekspanzija države vršila se ne izravno, već preko društava. Društva su državi određivala direkciju i bila su pače često nadahnjivači holandeske državne politike izvan evropskih voda. To je stanje trajalo sve do god.1790., a svršilo se propašću društva, ali ne promjenom državne politike spram njih.

Društvo Istočne Indije

Osnovanje toga društva izvršilo se sporazumom triju kategorija interesa, a to su interesi općenitosti, koje je imalo za organ generalne staleže, provincije Holanda i Zeelanda, a konačno od interesa trgovačke aristokracije, koja je uzela inicijativu za brodarenje prema Indijama. U društvu su se ogledali karakteri tih različitih osnivača: ono je imalo demokratsku bazu, organizaciju decentralističku i aristokratsku upravu. Prema željama generalnih staleža društvo je bilo pristupno svim stanovnicima ujedinjenih pokrajina. Svaki je imao pravo da uloži koju svotu po svojoj volji, ali ako bi supskripcija prešla određenu društvenu glavnicu, nije se smjelo odbiti upisivače, već samo one, koji su upisali više od 30.000 forinti. Ali, ako su te ustanove za male kapitaliste bile demokratske, nedemokratska je bila uprava, jer manji akcioneri nisu imali pravo ući u društvenu upravu. Ako nijesu bili zadovoljni vođenjem posala, slobodno im je bilo istupiti. Da se udovolje tendencije partikularističkih pokrajina i gradova, društvo se osnovalo pod formom federacije društava, koje su se zvale komore. Bilo je šest komora, osnovanih u svakom gradu, gdje je bilo osnovano društvo za trgovinu s Indijom. To su bili: Amsterdam, Rotterdam, Delft, Hoorn, Enkhuizem i Middelbourg. Zajednički troškovi su se pokrivali među njima prema visini uložene glavnice. Amsterdam je pokrivao polovicu troškova, Middelbourg četvrtinu. Svaka komora je trgovala na svoj račun i sama je odlučivala o količini robe, koja se imala kupiti u Indijama i sama ju je prodavala. Sama je oružala lađe i plaćala mornare te davala instrukcije kapetanima; držala čete, koje je morala davati i sama je rješavala svađe, koje su se na njezinim lađama dešavale. Uprava zajedničkih posala bila je povjerena kolegiju sedamnaestorice (XVII), imenovanih između njezinih članova. Osam članova je imenovala komora amsterdamska i četiri zeelandska, a svaka druga komora po jednoga, dok su sedamnaestoga imenovale pokrajine oko Meuse (Rotterdam i Delft). Uloga toga kolegija u društvu bijaše jednaka ulozi generalnih staleža u republici. On se je bavio organizacijom flota, određivanjem njihove plovidbe, davanjem instrukcija admiralima, imenovanjem viših činovnika i određivanjem njihova postupka u Indijama, te utvrđivanjem općih pravila uprave. Ali ni u jednom od tih pitanja nije kolegij imao nezavisan polo-

žaj, jer svi poslovi, o kojima se radilo prije svega su morali biti raspravljani u lokalnim komorama i delegati, izaslani na zajedničko vijećanje, imali su instrukcije, koje nijesu smjeli prekoračiti.

Ali za razliku od generalnih staleža, ovdje su se odluke stvarale većinom glasova. Imenovanje članova direkcije bijaše tako uređeno, da je većinu imala gradska aristokracija. Svi upravljači društva imađahu čast direktora. S početka ih je bilo 73, a kasnije im je broj spao na 60. Direktori su bili imenovani za cio život. Dvadeset ih je birala komora amsterdamska, 12 zeelandska, a po sedam svaka druga komora. Apsolutizam je vladao u upravi društva isto onako kao u upravi grada. Na isti način kako gradski magistrati ne imadoše kontrole nad sobom, tako ni komore, osim kontrole, što ih je vršila jedna nad drugom u svrhu osiguranja međusobnih obaveza. Niti državna vlast, niti dioničari ne imađahu nikakova prava nad njima. Spram dioničara društvo nije imalo druge dužnosti, već da objelodani svake desete godine račun, ali i to je direktorima bilo neugodno, pa su nakon prvih deset godina zatražili od generalnih staleža, da to provizorno ne moraju učiniti, a kasnije su uopće odbili da račune polažu. Taj postupak dao je naslućivati, da je bilo zloporaba i stvorilo je veliki broj neprijatelja društvu, no direktori su se branili, da je društvo jedna javna institucija, pa da bi objelodavnjivanje računa moglo dobro doći neprijateljima države, pa je nizozemska vlada uvidjela, da premda direktori imaju krivo, ipak ih mora braniti u javnom interesu. S početka društvo trgovaca i od trgovaca upravljano razvilo se postepeno u autonomno tijelo i bilo je upravljano od ljudi, izabranih od političkih udruženja, gradova i pokrajina. U isto doba se preobrazila na početku aristokratska republika Ujedinjenih pokrajina u običnu oligarhiju.

Uza svu tajnovitost uprave ipak se tajna za dugo nije mogla sakriti, da financijsko stanje društva nije dobro, a dioničari su s narodom protiv toga dizali tužbe. Ali direktori su se htjeli pokriti ugledom oranske kuće, pa namjesniku ponudiše mjesto generalnog direktora, ali dok je primio tu čast, nije ni on zahvatio u upravu društva i tako je ostalo sve do god.1780. pri starom, kada je rat protiv Engleske prisilio direktore, da iskažu financijalno stanje društva, a to je bilo jadno, pa je bila nužna državna pomoć. Odmah s početka društvo je uživalo u upravi posala pravu autonomiju, koju ni jedna kasnija karta nije ograničavala. Tako je društvo postalo suverena vlast i bilo je država u državi, ako se ova formula može upotrijebiti za Ujedinjene pokrajine - federaciju autonomnih pokrajina, gdje je sa svoje strane svaka pokrajina bila opet jedna federacija gradova i gotovo nezavisnih gospoštija. Karta od 1602. nametala je društvu tri obaveze spram generalnih staleža: društvo nije smjelo da vrši akte suverenosti, već u njihovo ime, viši funkcioneri društva morali su polagati zakletvu vjernosti, a admirali društva morali su im davati izvještaj na povratku iz Indija. S početka je društvo, dok je bilo upravljano od trgovaca, iskazivalo veliku čast vladi republike, ali kada su kasnije došli za direktore upravitelji gradova, promijenilo se držanje.

Iza god.1632. društvo ne predlaže uopće generalnim staležima imenovanje generalnih direktora, a odmah iza toga ono si prisvaja pravo pune suverenosti u upravi Indija. Pišući generalnim staležima pokrajine Holandije, direktori se usuđuju kazati, da kolonije Istočne Indije nijesu tekovine, učinjene od države, već od posebnih trgovaca, koji ih mogu prodati kome hoće, pa i samom kralju španjolskom, ili kojem drugom neprijatelju Ujedinjenih pokrajina. Tako je posve prestalo polaganje zakletve državi sa strane funkcionera društva. Od polovine XVII.vijeka službene veze između društva i vlade postale su sve rjeđe, i to samo onda, kada su nastajale komplikacije između društva i koje druge države. Sistematski su se generalni staleži ustegnuli od svake intervencije u poslove društva, kao da su za njih Indije bile strana zemlja. Kriza, u koju je upalo društvo zbog posljedica rata god.1780. dovelo je do aktivnije intervencije državne vlasti. God.1796. bi raspušten kolegij XVII, a mjesto njega je preuzeo upravu kolonija: Komitet za poslove Instočne Indije, imenovan od generalnih staleža.

Kolonije Istočne Indije

S početka društvo ne stvara nikakovu upravnu organizaciju na svojim posjedima. Različite faktorije, povezane međusobno jedino lađama, usidrenim u Indijama, nijesu imale nikakovih upravnih veza među sobom. One su bile upravljene, kao i lađe, po admiralu lađa pomoću vijeća, bez kojega se nijesu mogle stvarati nikakove odluke. Lađa društva, usidrena u luci bila je predstavnica društva, a admiral je vršio na funkcionere faktorije istu vlast kao na momčad lađa. To stanje je svršilo god.1610., kada je u Indije došao prvi generalni guverner. Od toga datuma posjedi u Aziji bili su podloženi jednoj i trajnoj vlasti. Ali prema namjerama direktora generalni guverner usprkos svoga naslova nije smio biti depositor vlasti, On nije imao drugu ulogu, već da predsjeda upravnom vijeću. Ali to vijeće je bilo nesposobno da izvrši bilo kakav važan zadatak, koji mu je bio nametnut. U vijeće su ulazili osim glavnog guvernera još četiri člana, uzetih iz agenata društva, a još k tome i funkcioneri višega stepena imadahu pravo da prisustvuju sjednicama.

Vijeće je potom brojilo neodređeni broj članova i njegov sastav se mijenjao kod svakoga putovanja generalnog guvernera. Stoga je guverner odmah u početku imao ličnu vlast, koju po istrukcijama iz domovine ne bi smio imati. Visok položaj prvoga funkcionera, izabrana od direktora društva, a još k tome i vojnička uloga, koju je vršio, pridoniješe mnogo, da se povećala nezavisnost generalnoga guvernera spram vijeća. Mnogim direktorima, naučnim, da se kolegijalno upravlja, ta lična moć nije bila ugodna. Prema poslatim instrukcijama generalni guverner bio je samo predsjednik indijskog vijeća, ali bez ikakovih posebnih prava, pače nije imao pravo ni da sam otvara listove, poslate iz Evrope. Jedino kada bi glasovi u vijeću bili podijeljeni, on je odlučivao. Tako je uprava Indije bila povjerena jednom kolegiju, a vijećnika je bilo šest redovitih, koji su morali generalnog direktora pratiti, a

šest zamjenika, koji su prisustvovali sjednicama kao savjetnici. Usprkos tih odredaba, vlast generalnog guvernera bila je lična i vršila se u praksi ne po kolegiju, već od jednoga samog čovjeka. Imenovanje generalnih guvernera vršili su direktori, ali XVII. je moralo izbor potvrditi. Kompetencija Visoke Regencije (takav je bio službeni naslov generalnog guvernera) bijaše opća. Ona je obuhvaćala sve poslove, koji su se odnosili na trgovinu, rat i upravu, a isto je tako on vršio civilno i kazneno suđenje. U svakom slučaju Visoka Regencija je bila smatrana kao zastupnica XVII. Direktori, prisiljeni da prepuste agentima u Indijama političke poslove, nijesu mogli intervenirati u upravnim poslovima. Tu brigu su prepustili Indijskom Vijeću. Ono je unapređivalo, imenovalo i kažnjavalo, i to bez priziva. Jedan jedini funkcioner društva uživao je nezavisnost, a to bijaše guverner Ceylona, kojemu je bilo dopušteno, da izravno dopisuje sa XVII. i da prima od njih upute bez posredništva vlade u Bataviji. U trgovačkom tijelu, kako je bilo društvo, najvažnije su bile trgovačke funkcije. Na dnu stepenice funkcionerove stajao je asistent, zatim komisioner, računovođa, podtrgovac, trgovac i konačno šeftrgovac, ali ta razdioba bijaše časna i ne uključivaše nikakove hijerarhije. Višu upravu su vršili članovi Vijeća za Indije, ali veći dio vladanja zavisio je od guvernera. Drugi član Vijeća je imao dužnost, da nadzire računovodstvo različitih faktorija, treći je nadzirao mornaricu, četvrti vojsku, a peti je imao fiskalne poslove. Osim grada Batavije i njegove okolice, koje su izravno stajale pod upravom generalnog guvernera, svi drugi posjedi bijahu upravljani od funkcionera s naslovima guvernera, direktora, zapovjednika ili šefa komptoara, prema važnostima dotičnoga posjeda. Ma kakv bio njegov naslov, on se smatrao predstavnik Visoke Regencije i vršio je u svojoj sferi iste funkcije kao generalni direktor. Svaki od njih je imao svoje vijeće, ali je dobivao upute iz Batavije. U teritorijima, gdje je društvo moralo preuzeti upravu, ostavilo je domaću upravu, i to zato da agenti društva ne moraju dolaziti u izravni dodir s narodom. Evropska uprava je bila zavedena u Kapstadtu, Bataviji i na Banda otocima.

Sudstvo je bilo organizirano sumarno. Do god.1620. nije bilo u Indijama već vanrednih sudova. Prvi redovni sud bijaše kolegij porotnika, osnovan od Coena u Bataviji. Kolegij se sastojao od evropskih građana i funkcionera, pače i od nekoliko Kineza, kada se radilo o njihovom sunarodnjaku. Taj kolegij je vodio s početka sve civilne i kriminalne rasprave. Uz bok ovoga tribunala Coen je osnovao Pravno vijeće, sastavljeno od činovnika društva pod predsjednikom jednoga člana Indijskog savjeta, a presudjivali su poslove, doglašene im od fiskalnog advokata. Pravno vijeće je bilo kompetentno da presuđuje samo one poslove, civilne i kaznene, što su se odnosili na društvo i njegove agente. Njegove odluke nijesu poznavale priziva. Taj sud je služio kao priziv protiv presuda porotnika. U kriminalnim stvarima jednoglasan zaključak Indijskog savjeta mogao je pomilovati osuđene na smrt.

M o r n a r i c a

U doba osnutka društva sve lađe duge plovidbe u Nizozemskoj, kao i drugdje, služile su za prevoz robe i za vojničke operacije. Društvo nije potom trebalo stvarati posebnu mornaricu, da se može boriti protiv Hispanoportugiza. Njihove lađe su bile manje od portugiških, ali veće od engleskih. S gledišta nautičkih kvaliteta nijesu se trebali plašiti nijednoga naroda, a bile su daleko jače od Portugiza. Sve do polovice XVII.vijeka građevnu nadmoć holandesku nije nitko osporavao. Opskrba lađa i novačenje momčadi bijaše vrlo manjkavo, a plaća momčadi je bila vrlo slaba, od 5 - 9 forinta mjesečno, zato se nije novačilo već iz nižih slojeva. Isto su tako plaće viših časnika bile slabe, pa nije društvo nikada moglo naći elitu pomoraca za svoju službu. Kapetani su dobivali 60 - 80 for. mjesečno, a glavni pilota 48, a drugi pilota 32 fl. Direktori društva nijesu nikada vodili brigu o tome, da u momčadi podignu vojničke vrline i da uzgajaju u njima osjećaj časti i ljubavi za slavom. Kasnije, kada su započele borbe između njih i Engleza, društvo nije znalo da uvede novi način brodogradnje, koji su Englezi zaveli, pa da grade posebno trgovačke, a posebno ratne lađe, već je ostalo kod ranijega jedinstvenoga tipa, zato je u borbama bilo slabije.

Od početka XVII. do konca XVIII. vijeka društvo nije povećalo tonažu lađa. Njegove najveće lađe su imale 1200 tona, a kako su bile građene u trgovačke svrhe, bijahu slabo oružane. Najjače su imale 38 komada topova, potome su odgovarale jedva fregatama drugoga reda kod Engleza i Francuza. Mornarica nije bila povećana za jedan vijek i po, već s nekoliko većih lađa, tako je god.1659. brojila 17 lađa iznad 1000 t., a u drugoj polovici XVIII.vijeka ona ih je brojila oko 50 lađa. Ni momčad ni zapovjedništvo se nije poboljšavalo. Poput Portugiza htjedoše držati u tajnosti sve geografske prilike u svojim azijskim posjedima, pa zato su sistematski sprečavali svako hydrografsko proučavanje. Na koncu XVIII.vijeka holandeski pilote su se radije služili kartama engleskim nego svojim, toliko su one bile manjkave. Kako su bile slabo oružane društvene lađe, najbolje dokazuje sukob u Bengalskim vodama između tri engleske i sedam holandeskih lađa, pri čemu Englezi ne izgubiše ni jednoga čovjeka, dok Holandani imađahu mrtvih i ranjenih više od 100. Društvo nije iz toga crpilo nikakovu nauku, pa ni kasnije nije ništa učinilo za mornaricu. Prevoz robe između domovine i kolonije vršio se redovito tako, da su tri skupine lađa ostavljale svake godine Nizozemsku; prva, nazvata uskrsna, kretala je u travnju ili svibnju, druga u rujnu, a treća u prosincu ili siječnju. Flote su se vraćale u dvije divizije. Prva se kretala u prosincu, a druga u siječnju. Sve lađe su morale pristati u Kapstadtu, gdje bi se lađe, nevremenom raspršene, opet sakupljale i dalje u Evropu plovile. Da stignu u domovinu, lađe nijesu smjele da plove kroz Calaiski tjesnac, već oko Škotske, a to je učinjeno da se izbjegnu gusari, kojih je mnogo bilo u blizini Dovera i Dunkerquea. Godišnje je za Indiju plovilo od 10 - 40 lađa, ali su brodolomi

bili česti. Putovanje je trajalo šest mjeseci. Rdava hrana i nečistoća na lađama uništavaše mornare i putnike, tako je na pr. flota od 12 lađa, što je stigla u Kapstadt 1695. imala na putu 228 mrtvih i 687 bolesnih putnika.

Kopnena vojska, toliko potrebna za osvajanje, bijaše smatrana od direktora društva za nužno zlo, i zato se njoj posvećivala još manja briga nego mornarici. Društvo je dobivalo vojnike pomoću agenata, a zbog slabe plaće upisivali bi se većinom skitnice, kažnjenici i ljudi, gonjeni zbog dugova. U Indijama je bilo najviše vojske od 9000 - 13.000 momaka, a kako su bili rasijani na više mjesta, nijesu nikada mogli biti zajednički upotrebljeni.

Ekonomska uprava

Prve flote, koje su bile poslate u Istočnu Indiju, nisu imale drugi cilj, već da povežu trgovačke veze između tih krajeva i Evrope. Stanovnici Insulinde, koji su stajali u vezama sa Hindusima, Arapima, Portugizima, Kinezima, Japancima, raspolagali su prirodnim proizvodima, kulturnim ili izrađenim dobrima, da ih zamijene s predmetima evropske industrije. Kolonizatori sami nisu trebali da se sami bave obrađivanjem zemlje ili industrijom. Njima je bilo dosta, da dobiju u Indijama neka pristaništa, gdje bi izmjenjivali dovezene proizvode sa tamošnjima i one prenašali u Evropu, gdje bi ih skupo prodavali. Kao vješti trgovci, oni su zapazili, da se u primorskim krajevima južne Azije razvija veliki promet, zato su nastojali, da ga dobiju u svoje ruke. Kasnije je društvo nastojalo povećati tamošnje izvore eksploatišući zemlje. Društvo je uživalo monopol i ono ga je izrabljivalo, pa je sebi pridržalo sve veze između majke domovine i kolonija. Direktori su određivali potanko svake godine vrstu i količinu robe, koja se imala izvesti kolonistima. Ali kod stvaranja odluke oni su mislili samo na evropske potrebe i tržišta, a i na potrebe urođenika. Znajući, koji se predmeti traže u Evropi, oni su nalagali, da se u Indijama više proizvodi, ali, ako bi evropsko tržište zbog utakmice zapelo, davali su nalog, da se ta roba drugdje proda, ili uništi. Takove su naredbe koji put bile kobne za proizvađače. Coen je zastupao mišljenje, da se što više kolonista tamo useli i da postanu ratarski poduzetnici, te da im se prepusti tamošnje domaće tržište uz plaćanje carina, pače da im se dopusti, da trguju s Evropom, ali na lađama društva, međutim su direktori zabacili te prijedloge Coenove i pridržali monopol. Coenovo mišljenje je bilo ispravno, jer samo uz uvjet slobodne trgovine mogli su se koloniste tamo useljavati. Društvo je pako bilo mišljenja, da ako imaju štetovati koloniste ili društvo, bolje je, da trpe prvi, pače da ih i nestane iz područja Insulinde. Uostalom koloniste, kao vješti trgovci, bili bi više poslužili društvu nego mu škodili, jer bi mu bili pomagali na svim tržištima, gdje je društvo moralo da se bori s utakmicom Evropejaca, Kineza i Arapa. Vlada u Bataviji nastojaše ublažiti zabrane direktora u pogledu slobodnih kolonista, a direktori su konačno popustili, pače su dopustili (1670.) svakome, da se useli, kao ratar na Cey-

lonu i Kapstadtu. Iseljenici počeše da sade duhan, ali društvo nije ga htjelo od njih kupovati, a niti mu dopustiti, da ga sami drugima prodaju, pa su tako pali u veliku bijedu.

Na početku kolonizacionih poduzeća od svih proizvoda muškatni orasi i karanfići su bili najviše cijenjeni. Društvo je posvetilo najveću brigu, da u tim proizvodima dobije monopol. Za muškatne orahe je trebalo zauzeti Banda otoke i ono ih je zauzelo god.1625. Za karanfiće je bilo teže, jer oni uspijevaju na mnogim otocima. Zato je društvo pridržalo za kulturu karanfića otoke Amboinu i Oeliasrersu, a po svim drugim otocima naredilo da se biljke karanfića uništavaju. Svake godine su slate ekspedicije, da se uvjere, da li je to provedeno i da se spriječe, da ne bi uređenici obnovili sađenje. Društvo je kupovale od uređenika mirodije uz cijenu, koju je samo određivalo, a kod toga je zaslužilo do 75%. Batavija je bila središte svih trgovačkih operacija, jer je društvo zabranilo, da ne smije da bude izravna trgovanja između različitih posjeda, već da mora sve proći kroz Bataviju. U tom se tako daleko išlo, da je na pr. kava iz Arabije za Prednju Indiju najprije morala doći u Bataviju, a onda istom u Indiju. Svu trgovinu je pak društvo pridržalo sebi. Kada je holandeskim kolonistima 1676. u Bataviji data koncesija, da mogu trgovati na nekim otocima, pridržalo si je društvo pravo prodaje sukna, piva i vina, što je učinilo iluzornim datu koncesiju. Usprkos tih nastojanja, da isključe svaku utakmicu, promet i trgovina nijesu rasli, već su ostali na istoj visini, dok su troškovi porasli. Kriomčarenje je paraliziralo uspjeh monopola. Društvo je samo na dvama područjima moglo isključiti svoje takmace, i to u području Moluka i Jave, a u Prednjoj Indiji sa otoka Ceylona. Naročito je na Ceylonu društvo izrabljivalo prava monopola do krajnjih granica. Na Karomandelskoj i Malabarskoj obali nije moglo upotrijebiti pravo monopola, jer je imalo vrlo malo tvrđava za uporište. U drugim svojim komptoarima u Perziji, u Suratu, u Bengalima, u Indokini, u Kini, u Japanu, društvo je imalo samo povlastice, a rijetko kada je bilo zaštićeno od takmaca. Jedini komptoar, gdje ono nije trebalo da se plaši takmaca, bilo je u Decima u Japanu, ali ga ono nije moglo zadržati, već uz ponizujuće uvjete. Nove su biljke uvedene u područje društvenih posjeda, a najvažnije su bile kava i šećer. Jedan Kinez je prvi zaveo u okolici Batavije šećerevac, dok je društvo uvelo gojenje kave g.1707. i to zbog visokih cijena kave u Moki i velike potražnje kave u Evropi.

Zbog ekonomskih razloga odlučilo je društvo, da zavede u Indijama holandeski novac, ali je to dovelo do zbrke, jer su u Nizozemskoj pokrajine i gradovi imali različitu stopicu. Trgovci, kineski i arapski, brzo su opazili tu manjkavost, ali su se novci ipak uvukli u kolonije zbog nedostatka novaca, no su ga upotrebljavali kao sitniš, dok je za pravi novac vrijedio španjolski real, koji su Španjolci tamo uveli prije dolaska Holanđana.

Posao je uza sve nedostatke uprave bio dobar. Tako se u Insulindi livra karanfića plaćala 30 centesima, a u Evropi se prodavala 6.15 forinti. Oko

god.1770. prodavalo se u Holandiji do 3.2 mil. fr. karanfića i muskatnih oraha, a troškovi uprave u Insulindi su iznosili 490.000 forinta. Isto tako troškovi uprave na Ceylonu su iznosili 250.000 forinta dok je trgovina kanele davala viška preko 2.5 mil. fl.

Dok je društvo posjedovalo samo tvrđave za zaštitu svoje trgovine financijski je stajalo sjajno, ali kada je od god.1696. počelo anektirati nove prostore, financijsko se stanje društva pogoršalo. God.1696. imalo je viška 40 mil.for., god.1700. 21 mil., 1724 samo 648.000, a od toga časa bilanca se pogoršavala, dok nije postala pasivna. Napori društva, da učine od Batavije centar trgovački, podigli su silno rashode, a prihode vrlo malo. Vlada u Indijama vidjela je da pravi uzroci leže u monopolu, ali evropski državnici bili su protivnoga mnijenja, a krivnju su svaljivali na nedostatke uprave, a ne na monopol.

Kapska kolonija.

Posjednuvši Kapsku zemlju direktori nisu mislili time osnovati naseljeničku koloniju, već samo jednu staciju za opskrbu svojih lađa. Osnivač prvoga posjeda van Riebeeck nije sa sobom doveo nijednoga kolonistu. On je imao sa sobom oko stotinjak ljudi, što vojnika, što zanatlija, ratara nije uopće doveo. Međutim je uvidio god.1754., da on ne može izvršiti naredbu XVII. već ako mu se pošalje veći broj ljudi. On se izjavio za uvođenje robova, premda ih je bilo nemoguće pribaviti na mjestu. Urođenici su pripadali dvojakoj rasi. Jedni, Bušmani, grupisani u plemena, živjeli su od lova i plijena, a drugi, Hotentoti, su bili pastiri i bili su okupljeni u jaka udruženja. Prvi su bili vrlo agilni, a drugi vrlo jaki, da bi mogli biti upokoreni od bijelaca. Zato je van Riebeeck uvozio robove iz Angole, Madagaskara i Gvineje, ali i tih je bilo malo. Kada je došao za guvernera van der Stel tražio je od direktora, da mu pošalju evropske koloniste i tako je tamo poslato 160 Hugenota (1690.) i nekoliko sirota iz Holandije, pa je već zbog prirodnoga prirasta bilo u Kapskoj koloniji (1772.) oko 9000 bijelaca. Kolonisti su živjeli mirno s Hotentotima, a samo su se morali braniti od Bušmana. Društvo je zavelo na izvoze produkata visoke takse, što je koloniste vrlo ozlovoljavalo, pa da izbjegnu nadzoru društva, oni su se udaljivali i naseljavali dalje od Kapstadta. Ekonomsko stanje je bilo vrlo loše, kada je Kapska kolonija prešla u vlast Engleza (1795.). Bijeloga stanovništva je tada bilo 15.000 ljudi.

Holandeska civilizacija u kolonijama

Jedna od glavnih značajki nizozemske eskpanzije bili su slabi moralni razlozi. Duh prozelitizma bijaše posve nepoznat Nizozemcima. On nije bio uzrokom stvaranju ni jedne kolonije, a vršio je na kolonijalnu politiku utjecaj prolazni i površni.

Nije bilo to stoga, što oni ne bi bili otporni i što bi gubili u novoj klimi svoj prvotni karakter, već su pače dokazali, da im je bilo mnogo stalo do nacionalnih običaja i osjećaja spram svoje majke domovine. U onih agenata

društva, pokvarenih i kradljivih, ostala je ljubav spram rodene zemlje netaknuta. Koloniste Zapadne Indije ne bijahu manje patriote. Kada su Englezi zauzeli Saint Eustachije, 1665., 19 Nizozemaca je položilo zakletvu kralju Karlu II., a ostalih 250 je radije iselilo, nego da živi pod tudom vlašću. Pomiješani među pretežnim brojem Anglosasa, iseljenici holandeski za dugo vrijeme tvoriše svoju odijeljenu zajednicu u New Yorku. Gradovi holandeski, građeni od njih u tropskom pojasu, bijahu istoga tipa kao i kod kuće. Posvuda, gdje su se koloniste naselili, ostadoše u vezi s narodnom crkvom kod kuće. Društva su naređivala svojim agentima, da vrše religiozne činove. U Gvineji se nepristupanje službi božjoj kažnjavalo globom. U Bataviji Savjet za Indije davao je primjer svojim podčinjenicima, što je svoje sjednice započinjao molitvom. Ali ta privrženost Holanđana prema svojoj rođenoj zemlji, jeziku, običajima i kulturi, bijaše redovno tiha u manifestacijama. Ona se je malo očitovala vani. To je bio osjećaj ljudi , koji zadovoljava sama sebe, a ne i kuša da osvoji srca drugih. Vrlo se rijetko događalo, da su Holanđani trsili da prošire svoj jezik, običaje i vjeru. To ne čine namjerice, kako su činili južni narodi, a to ne će da čine dalje iz političkih razloga. Koji puta su došli do spoznaje, koliko bi njihovo gospodstvo bilo olakšano, kada bi ista vjera njih i njihove podanike vezivala i zavedoše propagandu, ali to je bio rijedak slučaj. Njihova tolerancija spram drugih vjera bijaše začudna za ono doba. U načelu je bilo zabranjeno vršenje kulta papistima u kolonijama, ali članovi katoličke vjere ne bijahu nikada objekat poganstva, osim na Ceylonu u XVII. vijeku, a i to se činilo više iz političkih nego iz vjerskih razloga. Posvuda, gdje je bila kršćanska općina, bilo je dopušteno katoličkim svećenicima da se tu nastane. U Brazilu je, istina, katolička služba božja bila sprečavana, ali zabranjena nije bila. U Malabaru su religiozne prilike ostale iste kao za doba Portugiza. Druge religije, kao luteranska i židovska uživale su punu slobodu. Vlasti, potstrekavane od kalvinskog konzistorija u domovini, iskazivahu spram katolika i Židova neku netrpeljivost, kao u Brazilu i Kapstadtu, ali se ograničavahu na prolazna zadirkivanja, a da ih nijesu gonili iz kolonije. Kada je društvo organiziralo upravu u svojim posjedima, izjavilo je svoju volju, da će širiti kršćanstvo i civilizaciju, ali se te želje nijesu mogle spojiti s nalozima, uvijek ponavljanim, da se što više imaju sniziti troškovi, a nada sve i zbog toga, da se ne stvara neraspoloženje urođenika. Direktorima je bilo dobro poznato, koliko su Portugizi izazivali neprijateljstva zbog svoje revnosti, zato su bili odlučni, da ih u tome neće slijediti. Načelo, primijenjeno od direktora, da se što manje intervenira u nutarnjim stvarima urođeničkih država, odvraćalo ih je od svake religiozne propagande. Samo su na Formosi razvili religioznu propagandu i imali su lijepih uspjeha, ali je kasnije sve propalo. Osim na Formosi nigdje nije bilo holandeskih svećenika izvan njihovih faktorija, a uopće malo je svećenika iz Holandije dolazilo u kolonije, jer su bili slabo plaćeni, a posao im je bio vrlo težak. Najveći dio holandeskih lađa uopće nije imao svećenika. Briga, koju je društvo vodilo za trgovačke inte-

rese, nije se dala uskladiti s moralnim i religioznim ciljevima. Težnja za dobitkom ubijaše u civilnoj upravi svaki osjećaj humanosti. U Japanu su na pr. zastupnici društva pomagali kod jedne uzbune i masakrirali kršćane, obraćene od Portugiza. Direktori su ukorili jednog generalnog direktora, što je dopustio da nekoliko lađa društva skrene s najkraćega puta u Evropu, da odvezu živež na Ceylon, gdje je vladala glad. U Ceylonu, gdje su Portugizi imali nekoliko kršćanskih općina, Holanđani su upotrebljavali oštre mjere, da ih odvrate od svojih svećenika. Njihovo gospodstvo je prouzročilo nazadak kršćanstva. Lična akcija evropskih agenata nije pridonijela već u neznatnoj mjeri raširenju nizozemskoga jezika. Za razliku od Portugiza useljenici holandeski se nijesu miješali s urođenicima i ograničavali su se na ulogu upravljača. Oni su stajali posve strani domaćem životu, a društvo je odobravalo to njihovo držanje. Društvo je držalo inferiornim Holanđane, koji su ženili urođeničke žene, pače im je kasnije uskratilo dužnu penziju. Taj nehaj Holanđana za sve ono, što nije imalo trgovački interes tumači, zašto je nizozemski jezik bio u Indijama slabo raširen. Portugiski jezik je bio za njihova dolaska jedini evropski jezik tamo poznat. Najveći dio diplomatskih akata bio je napisan portugiski ili malajski. U stvari, u samoj Bataviji bijaše portugiski jezik još na koncu XVIII. vijeka više upotrebljavan od nizozemskoga. Kada je Cook tamo pristao god.1779., on je čuo od naroda govoriti portugiski, pa je mislio, da je većina naroda portugiskoga porijetla. Ukratko, civilizacija holandeska nije bacila korijen u Indijama u XVII. i XVIII. vijeku. Kroz taj period društvo nije imalo s azijskim narodina nego poslovne veze. Da su ti posjedi prešli konačno god.1795. u tuđe ruke, ne bi bilo prošlo već malo godina, da se posve izbriše iz urođeničke sredine svaki trag tako dugoga holandeskoga vladanja. Samo u jednoj koloniji, i to u Kapstadtu, nizozemsko društvo i civilizacija uhvatiše jače korijenje, a to stoga, što su većina evropskih doseljenika bili Holanđani i što su urođenici bili još veoma na niskom stepenu kulture. Računa se, da je god.1795. bilo u Kapskoj koloniji od došljaka 50% Nizozemaca, a 27% Nijemaca, 17% Francuza, ali, da su se svi asimilirali i postali Holanđani, pridoniješe holandeske žene, kojih je bilo tamo 89%. Bijela rasa nije se miješala s urođenicima i tako se stvorilo stanovništvo, nebrojno, ali nizozemsko, i po jeziku, religiji i običajima uzano povezano sa svojom majkom domovinom. U američkim kolonijama bijaše posve drugačije nego u Kapstadtu, jer su oni činili manjinu između evropskih doseljenika, pa ni u jednoj od tih kolonija nije se provodilo stapanje i asimilacija.

Rezultat kolonizacije za metropolu

1) Utjecaj politički

Odmah s početka eskpanzija kolonijalna služila je interesima političkim nizozemskim ništa manje no i ekonomskim. Gospodar oceana na koncu XVI.vijeka kralj španjolski negirao je mladoj republici pravo opstanka. Kolonizirati, to je značilo boriti se protiv njega, to je značilo uništiti njegovu mor-

naricu i oteti mu monopol trgovanja u dvjema Indijama, koje je on isključivo svojatao za sebe. Ako Nizozemska uspije u svojim nakanama, kolonizacija će ne samo olakšati triumf republike, povečavajući izvore njene i njezinih stanovnika, već će joj pomoći neposredno, da oslabi svoga neprijatelja. Kolonijalno carstvo portugisko u Aziji, na račun kojega se Nizozemska povećala, nije imalo u očima španjolskih kraljeva, koji su mu ostali iza god.1580. gospodarima, istu važnost, kao za portugiske suverene, koji su ih stvorili. Prihodi kolonija su bili opali, ali su ipak svake godine još davali nekoliko milijuna reala u španjolsku blagajnu. Ali veću važnost su kolonije imale zbog mirodija, koje su povećavale kraljevske prihode. Onoga dana, kada bi mirodije počele kretati u nizozemske luke, ti prihodi za Španjolsku postat će sve manji, pače može uprava zbog toga postati pasivna. Šaljući mornarice u Indije prisiliše Nizozemci kralja španjolskoga, da i on ojača kolonijalne posade i da troši u A ziji jedan dio fondova, koji bi trošio u ratovima protiv samih njih kod kuće.

Uspjeh nizozemske mornarice u Indijama bijaše predviđen, tako je god. 1599. Francuz Buranval poslao izvještaj: Vi ćete vidjeti, da će bogatstvo Orijenta uzeti pravac put Holandije, mimoilazeći Portugal, koji ih je prvi zaposjeo i držao u vlasti za više od 120 godina. Na početku XVII.vijeka središte trgovine s mirodijama prešlo je zaista iz Lisabona u Amsterdam.

Slobodna društva, koja su na početku vodila operacije u Indijskom oceanu nijesu imale značaj vojnički; društvo privilegirano, koje ih je naslijedilo god.1602. imalo je u vidu za više godina isključivo trgovačke poslove. Ni jedno ni drugo društvo nije imalo znatne snage, ali usprkos toga oteše Hispanoportugizima za vrijeme od 12 godina plijena preko 10 mil.fr. Naročito društvo Zapadne Indije je pljačkalo i plijenilo španjolske kolonije u Americi. Ali te operacije su oštećivale koloniste španjolske i to bi na razvoj prilika u Evropi imalo samo nuzgredni utjecaj. Ali je Španjolska najviše štetovala tako, što su joj otimani izvori zlata i srebra. Zlato i srebro iz Meksika i Perua omogućivali su luksus na mađridskom dvoru; s njim se je plaćala vojska i funkcioneri. Da se osiguraju ti nužni izvori, trebalo je kralju pojačati čete i graditi velike flote za čuvanje prevoza. Jednom je, 1628., cijela srebrna flota bila na Kubi od Holanđana zaplijenjena. Nijedan vojnički čin nije imao za Holandiju takove važne posljedice kao taj. Lišena meksičkog srebra, baš u času, kada se Španjolska u društvu s Austrijom i katoličkom ligom bila spremila da uništi krivovjerje, morala je od toga odustati. U svemu društvo Z.I. u raz doblju od 1623 - 36. zaplijenilo je 547 lađa, koje su s robom vrijedile 35 mil.fl. Ako se ovome pribroje gubici španjolskih kolonista na kopnu, ta je suma iznosila preko 73 mil.fl. Društvo se nije ograničavalo, da za doba borbe za nezavisnost oslabi neprijatelja na moru, već je ono pridonosilo svojom mornaricom pomorskim uspjesima republike, jer je davalo velike lađe admiralitetu. Do mira u Münsteru (1648.) interesi kontinentalni i kolonijalni republike bijahu povezani. Sloboda mora, to jest pravo trgovanja izvan evropskih

voda i pravo sticanja uporišta za trgovanje, bijaše za Nizozemsku neophodni uvjet za očuvanje svoje nezavisnosti. Ona nije mogla tražiti slobodu u Evropi, a da je ne traži u isto doba i u prekomorskim krajevima. U pomorskim borbama, koje su iza toga slijedile do Utrechtskoga mira (1703.) ta povezanost interesa ne postoji više. Samo se jedan rat u to doba vodio u vezi s kolonijama, i to protiv Portugala za povratak Brazila (1657.). U drugim ratovima u Evropi pitanja kolonijalna su bila potisnuta u drugi red. Engleska je vodila rat protiv nje 1652. i 1664. ne da joj osvoji kolonije, već da joj otme trgovačku premoć. Amboinska osuda je bila za Englesku samo izlika, da joj navijesti rat. Od Utrechtskoga mira do 1780. republika nije vodila ni jedan rat, koji bi imao odraz u kolonijama.

Što se tiče utjecaja kolonizacije na partijske prilike u zemlji, kolonizacija je ojačala buržoaziju i aristokratsku stranku. Kolonizacija nije oduzimala veliki broj ljudi državi, jer su bili u tim poduzećima kao mornari uposleni i stranci, najviše Nijemci. Žrtve u ljudima zbog kolonizacije bijahu vrlo malene i nijesu mogle naškoditi državi, koja je imala više od 2 mil. stanovnika.

Ekonomske posljedice

Poduzeća kolonijalna, od privatnika organizirana, pružala su priliku plasiranju brojnih kapitala. Ona su povećala javnu imovinu zbog troškova, koje je društvo ulagalo za potrebe svojih poduzeća. Ona su također pomagala trgovinu zemlje, bilo, da su joj otvarala tržišta, bilo da su joj donosila robu, traženu na evropskim tržištima. U financijskom pogledu poduzeća su obilno otplaćivala uložene glavnice. Prvi poduzetnici na uloške od 290.000 fl. dobili su dividendu od 87.000 fl. Kasnije su dividende bile slabije, ali kroz 40 prvih godina dividende su se kretale od 13 - 36% na uloženu glavnicu. Kasnije (od god.1737 - 1782.),kada je počelo imati društvo deficite, glavnice su se isplaćivale sa 16%, a to se zajmovima pokrivalo. Taj deficit za državu ne bi značio ništa, jer vrijednost kolonija je bila ogromna, ali, jer društvo usprkos prava suvereniteta nad kolonijama, ipak nije bila država, to je njegov kredit bio podvržen uvjetima privatnog kredita, pa bi kredit bio iščezao onoga dana, kada bi kakav događaj dokazao javnosti opstanak deficita. Vrijednost kolonija za društvo nije potom ulazila u račun, jer se ta vrijednost nije dala ostvariti.

Osnutak Z.I.D. vezan je uz ekspanziju nizozemsku u Africi i Americi, a poduzeća osnovana od privatnika, bila su samo uvod za to. Za osvajanje i osnivanje kolonija utrošile su se ogromne glavnice. Velike su se dividende dijelile u nekim godinama, dok je u drugim godinama bilo i gubitaka. Iza svoga preobraženja Z .I.D. nije više ekonomski proovalo. Za 40 godina dalo je samo 20 puta dividende od 2 - 10%. Iza g.1772. njegovi dioničari ne dobiše ništa. Poskupivši zajedno financijske rezultate kolonijalnih poduzeća na zapadu, oni bijahu sjajni između 1623 - 1648.; kasnije su bili slabiji, a konačno loši, ali su uložene glavnice svakako bile amortizirane. Društvo Z.I. je podijelilo izme-

13-36 M.

du 1602 - 1648. dividende 36 puta više no što je bilo uloženo kapitala, što iznosi sumu od 32 milijuna fl. Da otplati svoju glavnicu uz 4% kamata, ona ne bi bila utrošila već oko 50 mil., dok joj je ostalo dobra 186 mil.fl.

Kamate i dividende, plaćene od društva, čine samo manji dio prihoda, društva su vršila važna kupovanja robe i materijala i držala veliki personal. Društvo I.I. plaćalo je u poslovnicama i na brodogradilištima nadnica godišnje do 2 - 3 mil.fl., a bilo je uposleno kod kuće do 3.000 ljudi. Konstrukcija lađa, uzdržavanje momčadi i kupovanje robe za Indije stajalo je godišnje 5 - 10 mil.fl. Pored toga su uposlenici u Indijama slali kući ili svojima, ili u javne svrhe, velike svote novaca i robe. Naročito je dovezeno od privatnika mnogo zlata i srebra, dragulja i mirodija. U periodi svoje najveće aktivnosti (1623 - 1645.), društvo Z.I. nije donijelo kući ništa manje koristi od I.I.D. U početku su iz Istočne Indije najviše uvozili mirodije, svilu i porcelana, a kasnije šećer, čaj i kavu, a šećer se od ova tri predmeta najmanje cijenio. Kasnije je izvor šećera porastao (do 9 mil.livra). Čaj je u Evropi bio više tražen od kave i šećera. Računa se, da je vrijednost prodane robe, uvežene iz Indija iznosila, prosječno kroz 150 god., od 8 - 22 mil. fl., ali to je svota, koja se službeno mogla ustanoviti.

Izvoz u kolonije bijaše manji od uvoza. Izvozilo se drvo, užarija, hranjive namirnice, metalna roba. Amsterdam je bio prvo tržište u Evropi za prodaju mirodija. Amsterdam je izvozio u Evropu 550.000 livra muškatnih oraha, 3.5 mil.livra papra i karanfića, 1000 livra šafrana i 32.000 livra gjumbira. Iz Z.I. se uvozilo brazilsko drvo i šećer (20 mil.fl.).

Utjecaj moralni

Privatna kolonijalna poduzeća ograničiše svoj utjecaj na same primorske pokrajine; druge su osjetile utjecaj indirektno i u slabijoj mjeri. Najveći utjecaj je osjetila pokrajina Holandija. Prije no je bio otvoren put do Indija, položaj zemlje je bio kritičan. Neprijateljske vojske su se valjale po zemlji, trgovačka tržišta zatvorena, izvori za prehranu zemlje su bili usahli.

Povratak Corneliusa Hutmana digao je duh. Ne može se pravo ocijeniti koliko je povratak Hutmana ulio snage i nade u narod, koji je bio navikao na pomorstvo. Pouzdanje u uspjeh se očituje najbolje u riječima Aersena energičnog diplomate holandeskoga, koji pozdravlja I. I. D. kao veliko i nesavladivo društvo, koje ide da uništi kralja šapnjolskoga. Hugo Grotius piše g. 1602. da je od to doba društvo postalo važan član republike. Pomorska digoše narodni ponos i nadahnjivahu pisce, pa se počela razvijati literatura, putopisi, geografija, izgradivale geografske i nautičke karte, dalekozori, kronometri. Da obrane protiv pretenzija Španjolske pravo svojih sunarodnjaka na plovidbu holandeski pravnici oživiše međunarodno pravo, a najslavniji među njima Hugo Grotius sistematizira i stvara, u više svojih partija pravo naroda. Blagostanje kod kuće dade prilike umjetnicima, da razviju svoje stvaralačke snage i Holandija sa svojim slikarskim školama i djelima uzima jedno od prvih mjesta

u tadanjoj Evropi.

Sa XVIII. v. prvašnja živa akcija dalekih poduzeća je zastala i konačno zamrla, a taj vijek bilježi u Nizozemskoj u svim slojevima društva pad energije i inicijative. Knjiga zamre, narodna historija ne pruža pjesnicima junake da ih opjevaju. Kolonizacija ne pruža više pjesnicima epičke borbe, da ih opjevaju. Kolonizacija XVIII. vijeka ne govori više o imaginaciji, i ako još daje hranu istraživanju. Istina, ljudi posvećeni nauci, nijesu bili u Holandiji ni tada rijetki, ali nije bilo ranijih dalekih pogleda i aktivnosti. Literatura kolonijalna je postala male vrijednosti, a originalnosti je nestalo. Ukratko, poduzeća prekomorska u XVIII. vijeku prem da još važan elemenat ekonomskoga cvata, nijesu kao u zlatno doba izvori energije, patriotizma i heroizma. Na koncu XVII. vijeka se držalo u inozemstvu, da je Holandija nepobjediva u Evropi, jer bogatsvo, koje je dobivala iz Indija, davalo joj je sredstva, da izgradi nepobjedivu mornaricu, a nju se moglo pobijediti samo u Bataviji, uništivši njezinu trgovinu i izvor bogatsva u tim zemljama.

Francuski diplomata Bonrepas,u pismu na ministra Maurepasa 1699. posvjedočava, da društvo Istočne Indije vrijedi kao treći stup, na kojemu počiva zgrada Nizozemske republike.

S l o m

Nikada republika Ujedinjenih pokrajina nije trebala više mira, nego godine 1780., kada je započela rat s Engleskom. Ni jedan čovjek, koji je bio u vladi, nije uživao dovoljno autoriteta, da se nametne kao vođa. Prema riječima Fridrika Velikoga, nije bilo glave u Nizozemskoj. Kopnene i pomorske snage nalazile su se u očajnom stanju. Pokrajine su uviđale nuždu organizacije, ali se nijesu mogle odlučiti da prinose žrtve. Svaki je mislio na vlastite interese, a zaboravljao općene. Rat je značio po tom krizu republike: trgovina je posve zastala, sukobi politički se povećaše, a kolonijalna društva su bila pred bankrotom. Vjerovnici, predviđajući rat, tražiše natrag svoje novce, a društvo je bilo u nemogućnosti da to učini. Dugovi I.I.D. su iznosili 18 mil. fl. Društvo se obratilo holandeskoj pokrajini za pomoć i ona je dala 2.5 mil. fl. za uređenje mornarice. Vlada indijska je tražila novaca da može plaćati obveze, pa su i njezini dugovi narasli na 8. mil. fl. Englezi su zarobili robe u komptoarima u vrijednosti od 20 mil. fl. Društvo Z.I. isto je tako trpilo zbog rata. Da je iza skopljenja mira u Parizu (1784.) vlada Ujedinjenih pokrajima odmah preuzela upravu društva, likvidacija stare uprave bi se bila izvršila uz uvjete manje teške. Čitava pasiva društva se mogla brzo amortiziratm prihodima kolonija. Što se tiče društva Istočno Indijskog ono je posjedovalo ogromne izvore i da su se zavele administrativne reforme, moglo je davati velike prihode. Pariski ugovor, istina, otvorio je Englezima istočna mora i oni su mogli lako da prave utakmicu drštvu u trgovini mirudija, ali je društvo moglo sa svoje strane bolje iskorišćavati kolonijalne proizvode šećera, kave i bojadisanih biljki. Za muskatne orahe društvo je još uživalo

monopol, jer ti su se jedino proizvodili na otocima Banda, društvenom posjedu. Rat je pospješio opadanje trgovine, a na svim slobodnim tržištima moralo se društvo boriti sa stranom utakmicom, dok je u isto doba opadala industrija kod kuće. Društvo Zapdno Indijsko za prvi puta je bilo ukinuto godine 1791. a od pariskoga mira dalje samo su se prilike pogoršale, Međutim su akcioneri pravili neprilike likvidaciji, tako da se ono svršilo istom godine 1795., kada je stara republika Ujedinjenih pokrajima morala ustupiti mjesto Batavskoj republici.

Isto tako Istočno Indijsko Društvo je iza pariskog mira životarilo putem zajmova, a vlada Batavske republike istom godine 1798 preuzela je društvo sa čitavom pasivom. Najveći gubitak je Nizozemska imala od svojih dužnika u Evropi. Kao bankiri evropski od polovine XVIII. vijeka bili su oni vjerovnici gotovo svih evropskih država. Računa se, da su oni dobivali godišnje kamata preko 40 mil.fl. Iza godine 1795. ne dobiše više ništa od onih država, koje su bile s Francuskom zaraćen, jer je Nizozemska bila francuski saveznik. Iza skopljena mira također ne dobiše natrag novce, jer su mnoge države najavile bankrot. Da nije bilo invazije francuske, koja je za dvadeset godina uništila trgovinu nizozemsku, mogla je država lako nadoknaditi trgovinom sve gubitke, ali ovako nije mogla. Nedostaci društva i njegove organizacije su bile očite, ali društva su stvorena iz nužde, jer niti država po svojoj manjkavoj organizaciji, a niti ikoja druga organizacija nije ih mogla zamijeniti. Država je dvaput kušala u XVII. vijeku, ali bez uspjeha. Slabost državne vlasti najviše je pridonijela, da su se poduzetnici odlučili za privilegovana društva, jer da su zadržali načelo slobodne plovidbe, bili bi izloženi bez obrane napadajima gusara. Organizacija tako nedostatna društava bila je nesretna koncesija, ali neizbježiva težnjama, duhu i običajima zemlje. Sve one manjkavosti društava bile su svojstvene i upravi same republike.

Društva su bila sredstva neophodno potrebita kolonijalnoj nizozemskoj ekspanziji; bez njih država ne bi bila mogla steći i zadržati kolonije, koje su za trajanja od dva vijeka bile njezina snaga, bogatstvo i slava.

E N G L E S K A K O L O N I Z A C I J A

Engleska je otočka država i njezina moć počiva na moru. To je danas, ali nije od toga davno, i to u XVI. vijeku, kada ona nije bila gospodarica mora, već je bila jedna pogranična evropska država bez velike snage i ugleda. Portugal,danas državica drugoga reda, bio je u svijetu poznatiji, moćniji i bogatiji od nje. Nijesu Englezi bili uvijek ni pomorci, već paće je Engleska u najstarije doba bila cilj pomoraca: Feničana, Grka, Rimljana, a kasnije Normana, pa pomorstvo nije tu imalo svoju kolijevku, već na obalama Sredozemnoga Mora. Ali ne samo što Englezi nijesu po redu prvi, već sa gledišta praktičnoga i teoretičnoga, nijesu oni ni onda, kada se započela kolonizacija, bili originalni u traženju novih zemalja. Engleska je u stvari izgradila veći dio

svojih posjeda na ruševinama drugih kolonijalnih naroda, pa kako je stari Rim išao za tragovima svojih pobijeđenih neprijatelja i njihove zemlje osvajao, tako je to činila i Engleska. Ona se poslužila naukama i pogreškama drugih svojih kolonijalnih predšasnika, kao svojim iskustvom, da izgradi i usavrši kolonijalnu metodu najbolju do današnjega dana. Neizmjerna nadmoć moralna i materijalna engleske kolonizacije nad svima ostalim kolonizacijama savremene epohe, čini se, kao da je dobila kolektivno odobravanje u javnom mnijenju svijeta, da je Engleska bila uvijek pomorska i kolonijalna zemlja i da su te kolonijalne osebine njima usađene, te da je od prirode bila preodređena da zapovjeda oceanima i bila pozvata da zauzme preko atlantska zemlje, nastavane nižim rasama. Taj način, malo naučni, shvaćanja historije, vodi do toga, da se gleda u britskom imperijumu plod jedne osnove, davno zamišljene i ostvarene sa razboritom ustrajnošću. To je historijska pogreška, slična onoj, da je u starom vijeku jedan drugi narod, rimski, s velikim analogijama britskom narodu, stvorio svjetsku državu prema jednom prethodnom programu. Ništa nije manje istinita od toga. Razvoj vrlo spor, dug i naporan pomorske i kolonijalne politike dovoljan je dokaz da pokaže neispravnost takvog shvaćanja. Engleska aktivnost pomorska ne počinje se, i to vrlo oprezno, već na koncu XVI. vijeka, i to više pod utjecajem tuđih primjera, i u svrhu dinastičkog natjecanja zbog sretnih uspjeha južnih naroda. Njezina aktivnost je bila spora još i u toku slijedećeg vijeka, i samo povoljne prilike vani, kao i kod kuće, nagnali su je na kolonizatorno djelovanje. Pače nije ni bio domaći elemenat, već strani, koji je prvi otvorio narodu nove pomorske horizonte. Pače još na koncu XVI. vijeka bijahu Englezi početnici u pomorstvu i bez ikakovih prekomorskih posjeda. U to doba bijaše Amerika u nekoliko španjolskih podkraljevstva podijeljena; portugiski su guverneri vladali po obalama Indijskog oceana; španjolski misionari su već bili upoznali Japan, a Camoens, najveći pjesnik Portugala, već je 16 godina djelovao kao kolonista u zemljama, koje su negda spadale u bajku, i o tome napisao svoj čuveni epos.

Osnove i razvoj engleske svjetske države

Na krajnjem rubu antiknog svijeta ležali su britski otoci, kamo su već oko 1500 g.pr.Kr. dolazile mediteranske lađe po kositar i druge rude. Periplus iz godine 475.pr.Hr. spominje kositreni otok Albion. Znade se, da su tamo prelazili Kelti iz Galije. Kada je Rim postao središte svijeta, prijeđe preko kanala Cezar, a iza njega car Claudije (40), a još s većom snagom Agrikola pod Domicijanom (85.posl.Hr.) i oni sistematski osvojiše Englesku do Kaledonskoga kanala. O romanizaciji britskih otoka ne može biti govora, jer se tamo nije mogao razviti nijedan romanski pučki dijalekat, ali uza sve to ne može se kazati, da nijesu osvajanja rimska prometno i gospodarski povoljno djelovala. Mnogo cesta je tada izgrađeno, a mnoga mjesta su osnovana, koja svojim imenom opominju na rimsko porijetlo (Cester, Lancaster, Lincoln = castrum i colonia). U petom vijeku, u doba seobe naroda, useliše se u Britanije Anglosasi, a oko

godine 400. uzeše vlast nad otocima divljaci. Sama Irska očuva još svoje keltsko stanovništvo. God. 1066. prijeđoše preko Kanala romanizirani Normani i iza bitke kod Hastingsa zagospodovaše otocima. Oni urediše državu po staro franačkom uzoru. Narod i svi slojevi društva imali su samo jednog gospodara, kralja. Normani su bili jači i od njih se razvi plemstvo, dok je kultura bila francuska. Kralj je bio gospodar cijele zemlje, pa nije trpio nikakovu nezavisnost. Da normansko nasilno vladanje ne će vječno trajati, po sebi se razumije, jer su brojčano bili jači potisnuti Anglosasi, pa se postepeno izgubiše normandski osvajači u Anglosaskom narodu. U velikoj simbiozi oba su se naroda stopila, a mnoge normanske psebine, koje su prije Anglosasi pobijali, sada su bile shvaćene kao nužne. Neukrotivoj anglosaskoj težnji za slobodom, morao je normandski apsolutizam biti žrtvom. Magna Charta (1215.) i osnivanje parlamenta god. 1265. znače važne etape u pravcu demokratskog državnog uređenja. Monarhija se zadržala, ali je shvaćanje za formu i romanske dvorske običaje tako prešlo u krv i dušu općenitosti, da su se do danas službene nošnje i ostaci staro romanskoga državnog govora očuvale.

Koji su pak bili pravci i ciljevi razvoja engleske države i naroda? Sloboda i demokracija. Borba protiv pretenzija papske moći nad Engleskom odgovarala je težnji za slobodom, ali uza sve to, kada se je Engleska odijelila od Rima, očuvala je uza sve protestantske dogme, katoličku hijerarhiju i katoličku formu službe božje. I u spoljašnjoj politici se zapažaju tragovi engleskog i normandskog bića. Neobuzdani Sasi sve polažu na snagu i silu, Normani uče diplomatsku vještinu i postupak s ljudima. Tako se može razumijeti dualizam spoljašnjega diplomatskog umijeća, koje se u Engleskoj do danas zapaža. Ali na engleski razvoj pored ljudskoga faktora utjecale su u prvom redu i geografske prilike, jer se u njoj očituju i zakoni usamljenosti i koncentracije u najvećoj mjeri. Engleska država je otočka država, potom se u njoj očituju zakoni usamljenosti, a jer se na otocima neotklonjivo vrši stapanje u jedinstvenu cjelinu, a slučaj je bio, da se to izgršilo u času, kada je novi svijet otkrićima drugih naroda došao u područje evropske kolonizacione djelatnosti. U drugom redu Britski otoci se nalaze na rubu kontinenta i tako svi pomorski putovi zapadne Evrope prolaze pored engleskih obala. Dok Amerika nije bila otkrita, a britski otoci stajali na rubu poznatog svijeta, za Britaniju je bilo životno pitanje što uža povezanost s Evropom, jer to je bio jedini kontinent, na koji ona tada bila ekonomski i politički upućena. Kako su tada bili Englezi producenti vune, to je njihovo ekonomsko blagostanje zavisilo od izvoza vune. Engleska vuna je dobrim dijelom opskrbljavala radione sukna u Firenci i Flandriji, ali se ne smije kod toga mimoići i ta činjenica, da su Englezi već zarana i razvili i vuneni obrt, a već u 13. vijeku se spominje izvrsno sukno iz Lincolna. Kako je Britanija već u 13. vijeku počela ograničavati izvoz vune, a spriječavati uvoz sukna, to su se mnogi tkalci iz Flandrije tamo uselili i tu razvili krasnu fabrikaciju sukna, Glas o engleskoj vunenoj izradbi proširio se po cijeloj Evropi. Naporedo sa razvojem engleskog suknarstva promijenila se i engleska trgovačka politika. Dok su prije strani

trgovci, Flandrijci, Hanseate i Talijani tamo dolazili i obavljali trgovačke poslove, porodi se kod njih težnja za vlastitim trgovačkim zanimanjem. Tako su osnovali svoje komptoare u Brugesu, Calaisu, Antverpenu itd. Nije se htjelo više biti objekat već subjekat vlastite trgovine. Razvoj vlastite trgovine moglo se izvršiti istom tada, ako se stvori vlastita trgovačka mornarica. Već g. 1390. pokušalo se stvoriti prve navigacione akte. Stari duh Vikingera opet je oživio, a otočka usamljenost Britanije je time svršila. More, koje je opkoljavalo Britaniju, postalo je njezinim udesom. Međutim su tome pridonijele i druge okolnosti. Usamljena britska otočna država bila je zaslugom Normana stopljena u čvrstu jedinstvenost, pa nije bilo teško to i politički do konca provesti. Dva druga faktora su joj u to dobro došla. Prvi je, da je Hansa, koja je do 15. vijeka bila vodeća trgovačka vlast na sjeveru, počela opadati i njezina trgovačka nadmoć bila već u polovini 16. vijeka prestala. Druga je činjenica još važnija, što su već Portugizi i Španjolci otkrili Indije i Novi svijet i trgovinu u te zemlje monopolizirali. Golemo bogatstvo počelo je strujati u zemlji onih kraljeva, koji su se hvalili, da u njihovoj državi nikada sunce ne zapada (Karlo V.) Novi takmac se za Britaniju pojavi ozbiljan i opasan, ali u isto doba neizravni pomagač, u toliko, što su iberski narodi Hanseaćane istiskivali iz posredničke trgovine. Ako je Engleska htjela provesti svoju volju, morala je prije svega istisnuti iz svojih luka Hanseaćane, koji su, da se jedan primjer navede g. 1551. izvezli 44.000 komada engleskog sukna, a Englezi na svojim lađama samo 1000 komada. To se moralo promijeniti, pa je Elisabeta zatražila za engleske lađe ista prava u hanseatskim gradbvima, kao što su ih hanseatske lađe uživale u Engleskoj, a kada su to Hanseaćani odbili i njemački sabor Englezima trgovinu u Njemačkoj zabranio, Elisabeta je odgovorila tako, da je dala zaplijeniti 60 hanseatskih lađa u Taju i ukinula sve privilegije Hanse u Engleskoj. Engleska Englezima, i sloboda trgovanja za Engleze posvuda u svijetu ! Hansa je bila skršena i Engleska se oslobodila evropskog štitništva pa je pače mogla promišljati na osvojenje evropskih tržišta, ali su se u to vrijeme prilike usvijetu promijenile, a smještaj Engleske je došao do svoga punog izražaja. Dok je Engleska prije otkrića novoga svijeta bila pokrajna zemlja i stajala daleko od evropskoga razvoja, sada, otkrićem novoga svijeta, postala je središnja zemlja i najistaknutija otočka skupina prema Americi, pače još i više, Engleska pretstavlja središte zemaljske kopnene polukugle, pa je zato najprva pozvata, da bude prometni centar za novu epohu. Nadalje, nije samo bila komad Evrope, već je Engleska ležala vani, u moru, pa je osjećala, da ima veće pravo na more, nego iberske države. Započeo je onaj unutarnji novi život naroda, koji nije prezao ni od kakvog sukoba, da dobije svoje mjesto u svijetu. Sloboda mora u prvom redu, a zatim gospodstvo nad morem. Demarkacionu liniju Aleksandra VI. i Torteselski ugovor, trebalo je porušiti, da Engleska može dobiti slobodu mora. Francuska je prva započela, ali u Francuskoj zbog unutarnjih borba između Hugenota i katolika, nije se moglo stvoriti unutarnje jedinstvo između naroda.

*komptoari: Bruges, Calais, Antverpen

U Engleskoj je bilo drugačije, pa su svi narodni slojevi zajedno s krunom uvidjeli, da je njihova budućnost na moru, pa ako se htjela stvoriti veća Britanija, morala se napustiti ograničena evropska politika i pristupiti orijentaciji oceanskoj. Na putu su Englezima stajali Hanseaćani, ali taj pomorski savez gradova bio je u punoj dekadenci, zato je trebalo druge takmace ukloniti, a to su bili narodi Iberskoga poluotoka, u prvom redu Španjolci, koji su od god.1580. postali gospodari Portugala i njegovih kolonija. Da su Englezi prešli sa katoličanstva na protestantsku vjeru u posljednjem redu može se također svesti na političke opreke protiv Španjolaca, koji su tada predstavljali prvu vodeću kolonijalnu silu, a u isto doba stajali na čelu antireformatorskog pokreta u Evropi i kao takovi uživali simpatije rimskih papa.

Iza otkrića Španjolaca i Portugiza prošao je jedan vijek, prije no što su se Englezi u novom svijetu ugnijezdili. Iberski narodi su gospodovali morskim putovima i oni su bili podijelili svijet između sebe. Misao, da se prohađe novi morski put do Indija, kojima nijesu dosad putovale lađe iz Cadixa i Lisabona, bila je osvojila sve napredne i avanturističke duhe u Engleskoj.Traženje tih pomorskih putova bijaše uvod u velika prekomorska putovanja budućih vremena i ona su pružila na neki način prvu osnovu za kolonijalna poduzeća većeg stila.

Sjeverozapadni prolaz i New Foundland. Bristol je dao prvi potjecaj. Grad je bio od starine središte ribarskih pothvata, a njegove su lađe plovile do islandskih voda, a ujedno je grad bio središte veza sa skandinavskim zemljama, koje su prve otkrile zapadne otoke i doprle do Grönlanda. Netom se proširila vijest o otkriću Kolumbovu, nastane gibanje među trgovcima Bristola. Još se nije ni znalo kakav oblik ima novi svijet, ali se držalo mogućim, da se nađe put sjeverozapadnim putem do Indija. K tome je dolazilo u prilog, da je Bristol okrenut prema zapadu i na putu atlantskih vožnja u tom pravcu. Tako je mislio i talijanski pomorac Ivan Cabot (Kabotto) porijetlom genovežanin kao i Columbo, ali naturaliziran u Mlecima, zato i dolazi u povijesti kao mletački građanin. Zarana je putovao u Levant i tu preuzimao mirodije i drugu robu za Mletke, pa je u općenju sa Arapima bio upućen u one daleke zemlje Orijenta. Došao je u Bristol, jer je držao da bi sjeverozapadnim putem mogao doći do onih dalekih zemalja. Henrik VII. (1485 - 1509.) dade mu list plovidbe s nalogom, da potraži nepoznate zemlje. On je otplovio iz Bristola (1497.), a imao je istu osnovu kao i Kolumbo, samo što je Kolumbo plovio naporednicom Kanarskih otoka, a Cabot 60°š., a obadva su putovala da nađu put do Indije. Prvi je našao Srednju Ameriku, a Cabot je otkrio kontinentalnu sjevernu Ameriku, ne zna se točno, da li Kap Breton ili New Foundland. Na drugom putovanju (1498.) došao je ponovno do Amerike, ali se uvjerio da se tim putem ne može doći do Azije. Pod njegovim vodstvom su Englezi otvorili put u svjetsko more, pa su otad zamijenili svoje kratko putovanje po evropskim morima sa prekomorskim vožnjama u Atlantskom oceanu. Osim toga nađoše ribari iz Bristola nova ribolovna područja u New Foundlandskim vodama, pa su tada započele redovite vožnje u one krajeve i velika je koli-

Ivan Cabot
Sev. America

čina riba donašana na španjolska i druga evropska tržišta. Već koncem 16. vijeka oni su bili gospodari trgovine s ribom u zemljama romanskih naroda. Taj ribolov u dalekim morima bijaše tvrda škola za pomorce, pa su Englezi iz Bristola i Dovera naučili život na moru. Put do Indije nije bio doista otkrit, ali su zato upoznali more. Oko g. 1630. brojila je engleska ribolovska mornarica 10000 mornara, a ti su mornari uzimani kasnije za britsku trgovačku mornaricu. To bijaše praktičan uspjeh prvih pustolovnih vožnja.

Medutim nije posve isčezla misao, da se ipak može naći prolaz sjeverozapadnim pravcem, pa je Frobischer dopro g. 1576. do Labradorskih voda, a londonski trgovci opremiše Devisa, koji je stigao do mora po njemu poznata, a Hudson je plovio dalje prema zapadu (1610). Još je bilo drugih pomoraca, koji su proučili zapadna mora, kao Bulton (1613), Baffin (1616), Fox i James (1631) Svi ti pokušaji i ako nijesu postigli željena cilja, nijesu bili bez koristi. Oni su otvorili ribarima Hulla putove u lov na kitove i oni su otkrili područje gdje se kasnije osnovalo Hudson društvo (1670).

Da dođu do mirodijskih zemalja sjevernim putem, preostao je još jedan pravac, a to je sjeveroistočni. Trgovci Londona ozbiljno uzeše stvar u ruke, pa pozvaše u Englesku Sebastijana Kabota sina Ivanova, koji je već sa svojim ocem učestvovao u putovanjima put Labradora, a kasnije ušao u službu Karla V. Španjolskoga - iz Šapnjolske, da uredi putovanje oko Sjeverne Evrope do Azije. On bi imenovan velikim pilotom Engleske, a g. 1553 izradi upute, kako da se izvede putovanje do Cataya (Japan). Iste godine uputi se jedna ekspedicija pod vodstvom Chancellorra u sjeveroistočna mora. Ekspedicija je doprla do Arhangelska, a kako se prolaz do Indije nije našao, urede se barem redovne veze s Rusijom i osnuje Moskovsko društvo, a iz tih veza razvi se u Londonu tržište za ruski loj, drvo, konoplju i krzno, a pored toga otvori Englezima ribolov na kitove u Spitzbergima. Orijent je vršio na londonske trgovce golemu privlačivu snagu, pa je dovelo do osnutka Levantinskoga društva sa zadatkom, da se povežu u trgovinske veze s Perzijom i s Carigradom i da se tako ukloni mletačka posredna trgovina. Trgovci toga društva doprli su zaista do Perzijskoga zaliva i do Goe, pa su već zamišljali, kako bi trgovinu mirodija preko Bagdada dobili u svoje ruke. Kako se vidi, htjeli su engleski trgovci preko kopna do Arhangelska, a odatle morem u Englesku dobiti trgovinu mirodijskih zemalja. Ali su konačno uvidjeli, da se bez veza s tropskim morima ne da ništa trajna učiniti, a da se to postigne, morali su se morski putevi upotrijebiti, a za to je trebalo izvojevati slobodno putovanje kroz španjolsko i portugisko područje. Na atlantskim obalama Amerike leže zapadnoindijski otoci, odakle su se svake godine španjolske lađe nakrcane blagom vraćale kući. Gospodari tih lađa, vršili su oštru stražu nad svim prilazima za ta mora, pa se moglo samo lukavošću ili silom izvojevati pristup. Svaka strana lađa vrijedila je već unaprijed kao gusarska lađa, pa ako se htjelo s tim zemljama trgovati moralo se to silom postignuti. To rješenje se moglo postignuti jedino pomoću države, a upravo je u 16. vijeku engleska državna vlast vrlo ojačala, a kao otočka drža-

va je tu snagu imala u svojoj mornarici. Ali prije, no što se pristupilo kolonijalnom osnivanju, trebalo je Španjolcima oteti gospodstvo nad morem. Kod tih bojeva nije se radilo o redovitim bitkama, već u stvari o gusarskim napadajima. Za Englesku je rat značio jedno od najvećih vrela najjeftinijega obogaćivanja. Stoga je uzano povezan razvoj engleske trgovine, kao što i britske pomorske snage sa pomorskim gusarstvom. Morsko gusarstvo je ležalo u krvi engleskoga naroda, pomiješana od Anglosasa, Danaca i Normana. U srednjem vijeku, kada mornarica nije bila stalno uređena, vršilo se privatno morsko gusarstvo, dok je od 14.vijeka dalje, gusarstvo bez naviještenja rata bio formalni kraljevski sport. Gusarstvo je u doba Elisabetino upravo procvalo, a engleski Sea dogs (morski psi = gusari) pojavili su se u Kanalu u Zapadnoj Indiji. Svaka engleska lađa, koja je od to doba krenula na zapad, bavila se gusarenjem i kriomčarenjem. Osvojena roba bi se prodavala, strana momčad bačena u more, ili bi bila prodana u ropstvo. I pjesma je slavila gusare, a gusar je vrijedio kao narodni junak. Pače se držalo, da poštena zasluga od samog brodarstva nije moguća. Kod eventualnih pritužbi drugih država, vlada bi se engleska izgovarala, da su to privatna poduzeća i da se nje to ne tiče, ali i sama kruna je uzimala učešća u oružanju takovih lađa i dijelila je dobitak od toga. U početku su bili pojedinci, koji su iz Engleske otišli u nove zemlje, a bili su u istoj osobi otkrivači, avanturiste i gusari, a nerijetko se u njima očitovala težnja za istraživanjem kao i težnja za dobitkom.

Osim Frobischera, koji je rođen u Yorkshiru, i Cavendisha, rođena u Suffolku, potiću svi glasoviti gusarski junaci onog doba iz zapadnih engleskih krajeva, a u prvom redu iz Devonshira. Svoju mladost su proveli po obalama velikoga mora, koja su položena na putu za španjolska mora. Tamo se stvorila škola pomoraca, gdje se i znanje pomorstva i lična odvažnost razvila do zamjerne visine. Španjolci su svoje veze s novim svijetom bili posve sistematski izgradili. Svake godine su se u domovinu vraćale iz novog svijeta dvije flote, jedna je vozila meksikansko zlato, a druga peruansko srebro. U Havani bi se sastali i odatle bi se vraćali pod zaštitom ratnih lađa preko Azora kući. Te redovite vožnje su slijedile pravac vjetra u tim širinama. Lađe su postale plijenom napadača, netom bi ih taj većom snagom napao, ali, ako je u onoj zabuni i s manjim brojem lađa napadao pojedine lađe. Još daleko prije no što je gusare engleska vlada službeno priznala, engleski su gusari počeli napadajima. Prvi pokušaj osnovanja kolonije u Sjevernoj Americi učinio je god. 1583. H.Gilbert, a cilj mu je bio New Foundland, isto ono područje, koje je u svoje doba otkrio Cabot, ali pokušaj nije uspio, i on se vratio na lađici od 10 tona, ali je ta šajka Squerrel (vjeverica) bila je zajedno s njime od mora progutana. Engleska kolonizacija nije bila jednolična, državna ili privatna, kako je to bio slučaj kod Iberaca i Nizozemaca, već je prema prilikama engleskog društva bilo više vrsta kolonija. U glavnome su bile tri vrste. Jedne su osnivali pojedini privatnici, druge privilegovana društva, a treće kruna. Gilbertova kolonizacija ide u privatnu skupinu; on je naime dobio od kralja

H. Gilbert
New Foundland

povlasticu za vječno vlasništvo onih zemalja, koje otkrije i u kojima u toku od 6 godina podigne ljudska naselja. Walter Raleigh (1551 - 1618) pomorac, avaturista, učenjak i pjesnik nije se dao odvratiti sudbinom svoga polubrata, pa kada je dobio dozvolu povsticu za stvaranje naselja, uputi se u južnije krajeve. Tu osnuje prvo naselje na tlu Sjeverne Amerike, Virginiju, prozvanu u čast Elisabetinu, ali je uspjeh isto tako bio baš kao Gilbertov, jer su kolonisti propali, što od bolesti, a što u borbama protiv Indijanaca. Raleigh prijatelj Shakespeara i krvni neprijatelj Iraca, čovjek, koji je isto mjesto zauzeo u carstvu djela, kao Shakespeare u fantaziji, a Bacon u misli, svršio je g. 1618. na stratištu. Ono malo ljudi, što je od njegova naselja preostalo, spasio je Drake i prevezao u Evropu. Drake je prvi donio krumpir u Englesku, i zaveo pušenje duhana. Drake ide u red najvećih i najsmionijih morovođa i avanturista svih vijekova. Njegov život se iscrpio u borbama protiv Španjolaca. On je izgarao za zlatom, pa je sanjao o zlatnoj zemlji, koju je mislio da ju je našao kod rijeke Orinoka. Sa jednoga putovanja u Gujani donio je vijesti o bajoslovnoj zemlji, u kojoj su planine sjale od kristala, zlata i srebra.

Drake stiže g. 1573. do Paname i kada je vido s jedne uzvišice beskrajni prostor Tihoga Oceana molio se Bogu, da mu dopusti toliko živjeti, kako bi mogao taj Ocean preploviti na jednoj engleskoj lađi. Najdragocijeniji komad plijena, što ga je na jednoj osvojenoj španjolskoj lađi našao, bili su papiri iz kojih je doznao za tajne vožnje s Indijom i s Kitajem. To otkriće je mnogo pridonijelo njegovom putovanju oko svijeta, koje je on sa 5 lađa započeo iz Plymoutha pa oko Kap Horna u Pacifik, gdje je kod Paname zaplijenio španjolske lađe, krcate zlatom i srebrom. Odatle je preplovio Pacifik i vratio se godine 1580 oko Rta Dobre Nade u Englesku. Njegovo djelo bilo je u Engleskoj slavljeno, dok je plijen podijelio sa kraljicom. Godine 1585. napane kao admiral na čelu 25 lađa Španjolce u Zapadnoj Indiji, popali tamo mnoge gradove i naselja te se vrati god. 1586. pun plijena natrag. Godine 1587. napane u luci Cadixa španjolsku mornaricu i veliki dio lađa upali. U to je buknuo otvoreni rat između Španjolske i Engleske, a glavni mu je bio povod gusarenje engleskih pomoraca, pomaganje nizozemskoga ustanka sa strane Engleske, a k tome su pridošle i religiozne opreke kao smaknuće Marije Stuart, a najglavniji je pak razlog bio, borba i nastojanje Engleske da skrši prevlast španjolsku na moru. Drake se borio zajedno sa Hawkinsom, Frobischerom, Raleighom podadmiralom Howardom protiv "nepobjedive" armade španjolske, koja je bila već unaprijed određena za propast, jer je tehnički daleko zaostajala iza engleske, a oružana je bila s malim brojem kanona, dok je Engleska u tom oružju daleko stajala nad njom. Drake pretstavlja pomorskog junaka, kojih je dosta bilo u doba Elisabetino, a isticao se hrabrošću, okrutnošću i prezirom svih ljudskih prava. Drugi junak Elisabetina vijeka bijaše Hawkins, koji je naročito lovio Crnce po Africi i prodavao ih u španjolsku Ameriku i tamo upriličio pravi lov na španjolske lađe. Svoj plijen je redovito dijelio s Elisabetom.

Šestnaesti vijek, naročito Elisabetino doba, slave engleski pisci kao svoje herojsko doba, ali djela onih junaka ne mogu se uporediti s djelima Kolumba i Vasca da Gama, a još manje se oni mogu mjeriti sa čistoćom nakana portugiskih i španjolskih velikih otkrivača. Kod Engleza nema ni u teritoriji moralnih nakana. Isti Seeley engleski pisac veli: u herojsko doba pomorskih otkrića, čini se, da mi nijesmo imali veličina. Kod nas nema duha Portugiza, pa nijesmo dali ni Kolumba ni Magelana. Mi ne možemo lako ispon stvaratelja veće Britanije odobriti, jer sa svojim djelima veliki britanski kapetani mnogo opominju na morske gusare.

Pored ovih avanturističkih istraživačkih i poglavito gusarskih pothvata za doba Elisabetina su učinjeni i prvi pokušaji naseljavanja današnje Unije. Već god.1584. je prvi pokušao Walter Raleigh, koji je dobio slobodni list kao Gilbert prije njega, a Raleigh je pristao na jednom mjestu današnje sjeverne Karoline, i prozvao onaj kraj u počast Elisabete neudate kraljice Virginijom (djevicom). Naselje je propalo, ali je ime Virginije ostalo spašeno, samo za drugo područje. Privatna poduzeća, kako se vidi u to doba ostala su bez uspjeha. Dalji pokušaji naseljavanja učinjeni su od privilegovanih društava (chartered Companies), a to se dogodilo pod vladanjem dinastije Stuartovića: Jakova I. i Karla I. (1603 - 1649.). S njihovim nastupom na prijestolje započinje novo doba u povijesti Engleske. Dok u nutarnjoj politici oba vladara izazivlju svojim apsolutističkim vladanjem i mimoilaženjem parlamenta oštre sukobe, pače revoluciju, u kojoj je Karlo I. svršio na stratištu, pogledom na kolonizaciju Engleska se počela širiti i osvajati nove zemlje, a u trgovačkopolitičkom pogledu je Istočno Indijsko društvo, osnovano već za Elisabete (1600.) zahvatilo u istočna mora. Sada su se stvorila privilegovana društva, koja su na osnovu kraljevih slobodnih pisama provađala kolonizaciju. Čuveno slobodno pismo iz god.1606. dade dvojice takmičećih se društava pravo naseljavanja po istočnim obalama Sjeverne Amerike. To su Londonsko i Plymouthsko društvo. Prvo društvo je dobilo pravo na zemlje između 34 i 38°, a drugo između 41 - 45°, dok su onaj srednji prostor među njima mogla oba društva naseljavati, ali uz uvjet, da jedni od drugih moraju biti udaljeni 160 km. Londonsko društvo se osnovalo u svrhu, da osnuje koloniju preko mora, koje je bilo slobodno zbježište političkih i religiozno progonjenih ljudi. Petina čista prihoda u zlatu i srebru imala je pripasti kralja, a također vrhovni stvaralac zakona ostao je kralj, dok su iseljenici bili obvezani i dalje pridržavati svoje englesko državljanstvo. God.1607. pošalje Londonsko društvo preko 100 ljudi u novi svijet, koji se iskrcaše nešto sjevernije od onog mjesta, gdje je Raleigh prvi put osnovao svoje propalo naselje i podigoše na rijeci, koju u počast kralju prozvaše James (Jakov) mjesto Jamestown, uopće prvo englesko naselje na američkom kontinentu. God.1612. bijaše zasađen prvi duhan, a već god.1619. bijaše izvezeno u Englesku oko 20.000 funti. Sada je započelo jače iseljavanje u Ameriku, ali da se to može do temelja shvatiti, treba se letimično osvrnuti

1600

Istočno Indijsko društvo 1600.
Londonsko društvo —— Jamestown 1607. —— Virginija društvo — 1624
Plymouthsko društvo

na političke, socijalne i gospodarske prilike tadanje Engleske. Već u Elisabetino doba počelo je preobražavanje gospodarske strukture zemlje, pa je ratarstvo nazadovalo, a širio se stočarski rad, pa je tako ostao slobodan veliki broj radnih sila. Poredtoga se situacija pogoršala padanjem cijena zlatu i srebru novim prilivom tih kovina iz Amerike, tako da je nastalo poskupljivanje svih životnih potreba. Osim toga su se ukinuli samostani, a s time se ukinulo badava hranjenje siromaha, pa je tako zbog svih tih uzroka preostao veliki broj ljudi, koje je trebalo opskrbiti, a svi su ti mogli naći zemlje u Sjevernoj Americi. Godine 1609. Londonsko se društvo preustrojava pod imenom Virginija društvo, a u nj su ušli ljudi imena i položaja, koji su za novi svijet nalazili iseljenike i onamo ih slali, pa ih je već godine 1623 bilo oko 6.000. Druga činjenica, koja je na kolonizaciju djelovala, bile su političke prilike kod kuće. Poznat je pokret, koji se već pojavio u posljednje doba vladanja Elisabetina, a iza nje se još više ojačao, da se ograniče prava vladareva u korist parlamenta. Kralj je nasuprot nastojao umanjiti prava parlamenta a ojačati svoja. Protiv kraljevih nastojanja stvori se stranka patriota, a kako ona nije mogla djelovati u parlamentu, jer taj u razdoblju od 1614 - 1621 uopće nije bio sazvan, to je tražila drugo mjesto borbe, a takovo mjesto je bilo društvo Virginija, gdje se o tim pitanjima raspravljalo na društvenim izborima i sastancima. Društvo je tako došlo u sukob s vladarom i izgubilo svoj slobodan list navigacije (1624) i iščezlo iz povijesti, dok su njegove kolonije postale svojina krune. Međutim je ta borba protiv krune u drugom pogledu dobro došla kolonistima. Vodeći ljudi Virginija društva su uvidjeli još prije raspusta društva, da ako će apsolutizam kod kuće pobijati, moraju na području svoje vlasti, vani u Americi, dati primjer liberalna vladanja.

Tako je društvo dalo kolonistima pravo, kao zaštitu protiv presizanja kraljeva, da sudjeluju u upravi i stvaranju zakona. Prema engleskom uzoru (kralj) gornja i donja kuća i tamošnja vlada je morala sastojati od guvernera, državnog savjeta (gornje kuće), a i narodne skupštine (od 22 poslanika). Parlamentarni princip je tako uhvatio korijen u novom svijetu (1619).

Druga jedna činjenica je u Engleskoj djelovala na iseljavanje, a to je bila vjera. Engleska reformacija je zastala tako rekuć na po puta, pa je stvoren prema raspoloženju Engleza jedan kompromis. Veze s Rimom su bile pretrgnute, ali je zadržana služba božja po rimskom uzoru i tako se stvorila episkopalna crkva. Međutim kalvinizam, koji je bio u Škotskoj, a kasnije i u Engleskoj duboki korije zahvatio, zabacio je tu dvorsku crkvu, a njemu je pogodovao i radikalni duh vremena. Tako su nastupili puritanci (purus=čist) sa zahtjevom, da se reformacija provede u duhu ženevskih zaključaka. Oni su zabacili službu božju, a jedino su zadržali propovijed i čitanje psalama, a jer su zabacili episkopsku čast, zadržali su presbitere i sinode, pače su neki išli tako daleko, da su organizirali nezavisne crkvene općine (indipendenti),

dok su htjeli da se život provodi u strogosti. Dvorska episkopska crkva nije htjela popustiti, pa je Elisabeta počela puritance progoniti, a katolike je već od prije nesmiljeno proganjala, pa ih je u samoj Irskoj za njezina vladanja uništeno preko 1.5 milijuna. Jakov I. je pogledom na biskupsku crkvu bio još strožiji, te je govorio, da gdje nema biskupa, nema ni kralja, te je protivnike htio silom upokoriti ili ih iz zemlje istjerati. Tako je pobjeglo iz Nottinghana u Nizozemsku čitavo udruženje puritanaca i tamo se naselilo u Leydenu, ali se tu mje osjećalo dobro, zato je odlučilo, da se iseli u novi svijet i tamo prenese svoje ideale. Ljeti 1620. isploviše "oci - hodočasnici" tako je ta skupina ljudi u povijesti dobila ime, iz Delfthavena u Nizozemskoj i prisbadoše najprije u Plymuth u Engleskoj, a odatle krenuše 16. rujna u novi svijet. Bilo ih je u svemu, ne ubrajajući amo 22 sluge, 102, podijeljena u 41 obitelj. Cilj im je bio sjeverna Virginija, od prilike oko Hudsonova zatona, ali ih more baci sjevernije od toga u krajeve, koje je kapetan Smith na jednom od svojih putovanja prozvao Novom Engleskom.

Budući da taj kraj nije ulazio u područje društva Virginija, od kojeg su dobili prije odlaska koncesiju za naseljavanje, pa su odnosi novoga naseljenja bili nerazjašnjeni, to su iseljenici stvorili 21. studenoga ugovor, koji se može uzeti u praksi kao jedini primjer Russeau-ova društvenog ugovora o stvaranju država. U tom ugovoru otnačiše sebe za vjerne podanike " našega g. kralja", a postaviše za cilj svoga pothvata slavu Boga i domovine i čast kraljevu, ali se izjaviše dalje, da se udružuju u građansko državno tijelo (civil body politic) i da će na osnovu toga stvoriti pravedne uredbe, zakone, akte i ustav, koji će najbolje odgovarati koloniji i općem dobru. Iza toga odabraše mjesto za naselje i nazvaše ga Plymouth na spomen engleskoga grada, odakle krenuše u novi svijet. Još danas se taj dan, 21. prosinca slavi kao pradjedovski dan (Forefather's Day) i neke američke obitelji čuvaju komadićke kamena od litice, na kome je Plymouth osnovan i nema većega ponosa,već biti potomak onih otaca - hodočasnika. To je ona mala četa useljenika, koja , htijući spasiti svoju vjeru preko mora, postade sjeme velikoga naroda, koji danas stoji u prvim redovima čovječanstva. Kod naseljavanja engleskog vide se velike razlike između njih i Šapnjolaca. Dok su Španjolci u novom svijetu upotrebljavali urođenike da rade za staru Španjolsku u Evropi i urođenike zapravo pretvarali u robove, a Španjolci tamo useljeni također bili prema interesima evropskim upravljani, stvoriše Englezi slobodne općine u korist svoju. Španjolski sistem ne poznaje zastupstva narodnoga u kolonijama, dok je prema Engleskoj prirodi takav uveden i u kolonijama. Već se g. 1619. spominje u Virginiji donja kuća zastupnika, koja je odlučivala o davanju poreza. Kada je u Engleskoj iza Jakova I. došao na prijestolje Krlo I. (1625.) nastao je među puritancima veći strah za njihovu vjeru i slobodu, jer su tbi parlamenta bila jedan iza drugoga raspuštena zbog opozicije spram kralja. Tako su mnogi ljudi ugledne prošlosti mislili, da je najbolje, iseli-

Puritanci iz Nottinghama
nizozemski Leyden

ti u novi svijet i spasiti tamo svoja vjerska i politička uvjerenja. Godine 1629. osnuje se društvo Massachusett koje je sistematski provodilo iseljavanje, pače upravitelji društva uzeše sa sobom list koncesije i iseliše se svi tamo.

Veliki iseljenički val je od god. 1630 - 1640 prenio u Ameriku preko 20.000 ljudi. Većina se uselila sjeverno od Plymoutha u Manachussetu i tu osnovala glavni grad Boston. Zbog netrpljivosti puritanca u toj koloniji, mnogi se odatle iseliše i osnovaše u susjedstvu nova naselja. Tako je Roger William, prvi apostol opće tolerancije, osnovao Providentiu, prvo naselje Rhode Islanda. Godine 1630. osnovaše novi useljenici koloniju Conecticut, koju oteše Nizozemcima, a također bi osnovana i kolonija New Haven, ali se god.1665. obje ove kolonije ujediniše pod imenom Conecticut. Od toga iseljavanja imala je korist i Virginija, ali njoj na sjeveru bijaše osnovana nova kolonija Maryland. Nju je osnovao u čast kraljice Marije, žene Karla I. katolik Calvert, kasnije prozvat Baltimore - kojega je ime ostalo vezano s imenom glavnoga grada - a to da bude utočišće proganjanim katolicima u Engleskoj, ali je kolonija postala utočišće i svih drugih vjera. Tragika je bila, da su u koloniji, utemeljenoj kao zbježište svih vjera, kasnije, useljenjem većeg broja protestanata, stvoreni bili zakoni, koji su katolicima oduzimali građanska prava.

Plemeniti Kveker Viliam Penn osnuje novu koloniju, njegovim imenom prozvatu (Pensilvanija) u cilju potpore slobode savjesti.[1]

Karolina, tako prozvata od francuskih useljenika (Hugenota 1560. do 1574.) ali od njih zapuštena, uspješno je bila kolonizirana pod Karlom II. engleskim kraljem, koji je dao slobodu koncesije nekim visokim plemićima. Ta koncesija je bila udarac za zahtjeve Španije i Francuske. Jedan od visokog plemstva stvori osnovu o ustavu pomoću filozofa Lockea, kojom bi se sva vlast predala aristokraciji. Prvo naselje je bilo Charleston.

U novim zemljama, naročito u kolonijama na sjeveru nije bilo ni govora o stvarnom podaništvu kralju, tako da strogo uzeto, ne može biti govora o kolonijama, već o malim republikanskim državicama. Ni jedan pravni akt, nijedno namještenje, ni jedna upravna odredba nije trebala kraljeve potvrde. Kraljevski slobodni list bijaše državnopravna veza s domovinom. Crkveni i politički život se razvijao nezavisno, pače često i u opreci s engleskom vladom. Da je taj razvoj bio moguć, a opozicija spram Engleske uspješna, uzrokom su događaji, što su se u Engleskoj razvijali. Tamo je kralj vladao, savjetovan od biskupa Lauda, jedanaest godina bez parlamenta, a jer je kralj

1) Sektu Kvekera je osnovao god.1649. Fox, koji je manju važnost polagao na bibliju, a veću na unutarnju svjetlost, koja se molitelju javlja i njega čini Bogu slična. On je zabacio svaku liturgiju i sakramente, polaganje zakletve, vršenje vojničke službe, sve zabave i luksus u odjevanju.

Massachusett društvo 1.629 Boston; Conecticut 1.630. New Haven } 1.665. Maryland Calvert — Baltimore; Kveker Viliam Penn — Pensilvanija; Katolika — Charleston

vidio pogibelj, da bi se preko mora, u kolonijama, mogla razviti nepokorna puritanska država, to je odlučio, da kolonistima ukine slobodne listove.

Ali dok su stanovnici Massachusetta spremali protiv toga otpor, pače htjeli, vijek i po prije faktičnoga oslobođenja dignuti ustanak i proglasiti svoju nezavisnost, u Engleskoj nastade pokret pri čemu su Škoti digli ustanak u obranu kalvinske vjere proti državne vjere. To je dovelo do rata, u kojemu je kralj Karlo I. bio potučen, uhvaćem i smaknut (1649). U Americi su se međutim godine 1643. šest sjevernih državica, koje su tada bile odijeljene od južnih švedskim i nizozemskim posjedima, utanačili jedan obrambeni i navalni savez pod imenom " Ujedinjene kolonije Nove Engleske" (United Colonies of New England). Taj savez je trajao 40 godina a donio je kolonijama velike koristi. U Cambridgu je osnovana zajednička škola, kojoj je bio propovjednik Havard, koji je oporučio školi svoju biblioteku i k tome 4.000 dolara, i od toga se razvilo Havard sveučilište, najstarije u Ujedinjenim Državama.

Smaknuće Karla I. znači novo, veliko doba engleske kolonizacije i snažni istup u spoljašnjoj politici. Mnoge kolonije američke nijesu odobravale smaknuće Karlovo, pače je guverner pozvao Karla II., sina Karla I. u koloniju no to se nije izvršilo, jer je parlamentarna vlada poslala lađe, da to spriječe. Cronvell postade Lord protektor i pored nasilnoga stapanja triju dijelova države: Engleske, Škotske i Irske, pri čemu je počinio golema krvološtva protiv katoličkih Iraca, kojih je jednu trećini istrijebio, znao je u spoljašnjoj politici visoko dignuti ugled engleski. Iza poraza velike armade, španjolska premoć na moru bila je doista skršena ali njezina snaga u svijetu bila je još dosta velika, zato je njegova politika u prvom redu bila protiv Španjolske uperena. U drugom redu Cronvell je u spoljašnjoj politici nastojao štititi protestante, pa je htio da Nizozemsku prisili na Uniju s Engleskom, ali tu su bili više odlučni trgovački, nego vjerski interesi. Iza poraza Španjolaca na moru još Engleska nije bila vodeća sila, već Nizozemska, pa je tako htio da se tom unijom posluži pod vidom religioznim; engleskoj trgovačkoj politici i učiniti Nizozemsku privjeskom Engleske, ali to je Nizozemska odbila. K tome dolazi i drugi lični momenat. Vilim III. Oranski je bio zet Karla I. pa je ovome u doba revolucije pomagao protiv Cronvella, a iza smaknuća Karla I. primio je k sebi pobjeglog sina Karla I., Karla II. Osim toga je Engleska pretraživala nizozemske lađe, navodno da vidi, da li ne nose pomoć rojalističkoj stranci u Engleskoj. Međutim su bile najjače trgovačko političke opreke. Kada naime rojalistički raspoloženi stanovnici engleskih kolonija Barbadosa i Virginije nijesu htjeli iza smaknuća Karla I. više podržavati veza sa domovinom, već s Nizozemskom, izdade Cronvell 1651. čuvene navigacione akte, koji su Nizozemskoj trgovini u Engleskoj zadali smrtni udarac.

Navigacioni akti glase : 1651 god.

1. Kolonijalna trgovina, tj, trgovina izmedu Velike Britanije i njezi-

Obrambeni i navalni savez „Ujedinjene kolonije Nove Engleske" United Colonies of New England

nih kolonija jest monopol britske mornarice i samorođeni ili naturalizirani Britanci imaju pravo s britskim kolonijama trgovati.

2. Svjetska trgovina, tj. trgovina Britanije s Afrikom, s Azijom i s Amerikom održavana je engleskim lađama, pa samo engleske lađe mogu u Englesku dovoziti robu odatle, a nikoja druga lađa.

3. Evropska trgovina, tj. trgovina između evropskih zemalja i Engleske pridržana je ili engleskim lađama ili lađama one države, iz koje se rova izvaža. Svaka druga posrednička lađa je isključena.

4. Obalna plovidba između različitih engleskih luka pridržana je Englezima. Ova odredba je ukinuta istom godine 1849.

Nizozemci su pravom vidjeli, da su ti akti izravno upereni protiv njihove trgovine, pa su sve pokušali, da diplomatskim putem postignu promjene, ali bez uspjeha, pa je jedino još preostao rat, ali još prije navještenja obe su mornarice stajale jedna spram druge. Povod ratu je bila jedna sitnica. Engleski admiral Blake pozvao Holanđane, da pred njim spuste svoju zastavu, a kada je holandeski admiral von Tromp odgovorio, da će engleskoj admiralskoj lađi razbiti prozore, bio je rat naviješten. Cronvell je podigao englesku mornaricu, pa je od to doba postala ova ljubimica naroda i sredstvo engleske snage. U više bitaka bijaše nizozemska mornarica nadvladana, prem da je i ona nekoliko puta pobijedivala , ali konačno je podlegla nadmoći engleskoj. Oba su admirala poginula. Nizozemska je morala mirom u Westminsteru (1654) nakon trogodišnje herojske borbe priznati navigacione akte, a k tome je moralo holandesko Istočno indijsko društvo platiti za amboinski pokolj engleskom društvu otštetu od 85.000 funti, a uz to za ubijene Engleze njihovim obiteljima 3615 funti. Pored toga se obavezala prepustiti Englezima otok Pulo-Run u istočnoj skupini Banda. U isto Cronvell je vodio rat i protiv Španjolske i oteo im je otok Jamaiku i tvrđavu Dunkerque u Belgiji. Jamaika je od to doba počela cvasti, jer je s nasadima šećerevca postala produkciono središte šećera. Tako je Cronvell krenuo posve stazama Elisabete i učinio Englesku jakom pomorskom silom, pa je engleskom narodu usjekao svijest, da je njegova snaga na moru, zato Cronvell u povijesti Engleske stoji kao vidljivi znak njezinih pravih ciljeva. Zato pravom engleski nacionalni ekonom Child slavi navigacione akte kao magna charta engleskoga pomorstva. Engleska je za doba borbi protiv Nizozemske zauzela Surinam u J.Americi, Sv.Jelenu i osnovala faktoriju Hughi na ušću Gangesa. U Americi vladanje Cronvella nije imalo iste povoljne učinke, jer neke kolonije nijesu odobravale smaknuće Karlovo (Virginija), a neke su prema smaknuću stajale indiferentne, ali su tu priliku iskoristile da ojačaju svoj nezavisan položaj. Massachuset je ukinula polaganje zakletve kralju, a za doba republike počeše neki kovati svoj vlastiti novac, pa o protektoratu nijesu vodili računa. Niti Oliver Cronvell, a niti njegov sin nijesu u Massachusettu proklamirani. To je bio neki preteča njihove nezavisnosti i počeci njihove slobode.

Mir u Westminsteru 1654.

Iza restauracije Stuartovića (Karlo II. i Jakov II. 1660 - 1688.) navigacioni akti su bili potvrđeni, pače prošireni i na ribolov, pa nizozemski ribari nijesu mogli u Engleskoj prodavati ulovljenu ribu. Uvedena je pače i ustanova, da sva roba iz engleskih kolonija mora najprije proći kroz engleske luke, a to je ozlovoljavalo ne samo nizozemske trgovce, već i engleske koloniste.

Za Karla II. pada drugi rat protiv Nizozemske. Engleska mornarica je bila zapuštena, ali uza sve to je težnja Stuartovića bila da zaokruži svoj posjed, dok je Novi Amsterdam u rukama Holandije bio klin među engleskim kolonijama Osvojenje Tobaga ojačalo je engleski posjed u Zapadnoj Indiji, a prisvojenje više afričkih pozicija slabilo je položaj Nizozemaca u istočnim vodama. U Nizozemskoj je za doba regentstva Ivana de Witta mornarica bila obnovljena, a cilj Witteov je bio da oslabi Englesku, svoga najpogibeljnijega takmaca. Francuska je stajala na strani Nizozemske, jer kako je ona htjela osvojiti Španjolsku Belgiju, to joj je bilo nužno prijateljstvo Nizozemske. Zbog zabrane trgovanja sa Zapadnom Indijom, Nizozemci su bili zaoštreni protiv Engleske, a jer Nizozemci nijesu još povratili Pulo-Run, to je Engleska u tome vidjela povredu Westminsterskog mira i tako dođe do drugoga rata između jedne i druge države. U Francuskoj je vladao Ljudevit XIV., koji je, oženjen sa jednom španjolskom princesom, htio da proširi svoju vlast na španjolsku Belgiju, a zato mu je trebalo prijateljstvo Nizozemske. Osim toga njegove kolonije u Sjevernoj Americi stajale su pod udarom sve većma rastuće snage tamošnjih engleskih naselja, i tako je došlo do saveza između njega i Nizozemske. I tako je započeo drugi rat između Nizozemske i Engleske, koji se može označiti prvim čisto kolonijalnim ratom (1665.). Premda je Francuska imala tajan ugovor s Nizozemskom, nije stupila u rat protiv Engleske, ali se svejedno oružala, što je izazvalo sumnju među Englezima, koji su već nazrijevali, da je budući njihov glavni protivnik Francuska, a ne Nizozemska. Rat se vodio na moru, a nizozemska mornarica, reorganizirana od Witta počinila je čuda od junaštva, a njezin admiral de Ruyter, možda najveći admiral svih vijekova, potukao je u više bitaka englesku flotu; a kada je kod Dunkerquea raspršio (1666.) englesku flotu, uplovio je zajedno s de Witteom u Temsu i metlom na provi gonio englesku mornaricu sve do Londona, gdje joj je najveću lađu Royal Charles uz mnogo manjih lađa zaplijenio. Stid i tuga su obuzeli cijelu zemlju, jer je to bilo prvi puta iza više vijekova, da je vanjski neprijatelj napao zemlju. Engleska sklopi s Nizozemskom mir u Bredi (1667.). Mirom je Nizozemskoj bio povraćen otok Pulo-Run, a time je Engleska izgubila svaki trgovački utjecaj u Molucima. Na Zlatnoj obali dobiše Englezi Coast Castle, u Sjevernoj Americi Novi Amsterdam i time je tamo nestalo klina, koji je dijelio engleske kolonije. Englezi vratiše Nizozemskoj natrag Surinam. Francuska je dobila natrag g.1655. od engleskih

Mir u Bredi 1.667
Coast Castle
Novi Amsterdam

kolonista zauzetu Akadiju. Nije dugo Nizozemska uživala mir i mirni razvoj, jer je Francuska napala na Belgiju na osnovu tako zvanog devolucionog prava. (Po tome pravu djeca iz prvoga braka imadu veća prava, nego djeca iz drugoga braka. Ljudevit XIV. vjenčao je španjolsku princesu, kćer Filipa IV. iz prvoga braka). Kako je Nizozemska bila ugrožena, sklopi de Witt savez s Engleskom i Švedskom i tako je Francuska bila prisiljena na mir u Achenu (g. 1668.), u kojem je pridržala samo nekoliko mjesta u španjolskoj Belgiji (Lille, Tournay).

Zbog toga saveza Francuska je bila bijesna protiv Nizozemske i spremala je osvetu, a i onako je imala u njoj svoga suparnika u azijskoj trgovini. Francuska je htjela uništiti Nizozemsku, pa da ju osami, kupila je neutralnost Švedske, a udružila se s Engleskom u tajnom ugovoru u Doveru (1670.). Iz trgovačkih interesa Engleska ju je također htjela uništiti. U sprovađanju toga cilja Schaftersburg, jedan od vodećih engleskih ministara, izrekao je misao protiv Nizozemske: Delenda est Cartago (Kartagu treba uništiti), onako kako je Rim nju tako i mi moramo našega takmaca u trgovini i na moru, pa bio on i protestantske vjere, uništiti pomoću katoličke države. I tako je došlo do trećega rata između Engleske i Nizozemske. Nizozemska je na kopnu bila u više mahova od Francuza potučena, pa da se spasi od propasti, morala je rušiti nasipe i popljavljati zemlju morem. Na moru je nasuprot de Reyter potukao više puta englesku mornaricu, pače je opet bio osvojio u Americi New York. Engleski parlamenat prisili kralja na mir, jer je uvidio, da se krvareći sa Nizozemskom jača Francuska, koja je postala Engleskoj daleko moćniji protivnik od Nizozemske. Mir bi sklopljen u Westminsteru (1674.), kojim je između Engleske i Nizozemske potvrđeno stanje od prije rata. Od toga doba prijateljske veze između te dvije države nijesu bile poremećene za više od jednoga vijeka. Naročito je odnošaj među njima bio prijateljski, kada je iza slavne revolucije Jakov II., engleski vladar, bio svrgnut (1688.), a njegov zet, Vilim III.oranski, spojio čast nasljednog namjesnika nizozemskoga i s engleskom krunom. Svakako s godinom 1772. Nizozemska uza sve svoje velike napore i žrtve, istupila je iz vodećih pomorskih sila, a njezino mjesto zauzimlje Francuska, i time se započinje kolonijalni britskofrancuski period. Engleska politika, dosljedna sebi u provađanju svoje pomorskotrgovačke orijentacije, mijenja svoj kurz i upravlja svu borbu protiv Francuske, služeći se Evropom, da može francusku politiku paralizirati. Posvuda je Engleska bila duša otpora, a predstavljala se evropskim narodima kao zaštitnica malih naroda protiv hegemonije francuske. Uvijek su narodi bili šiljani u rat, a vodili su ga engleskim novcem, ali su uvijek njihovi interesi bili žrtvovani i podređeni interesima engleskim. Engleska je uvijek sudjelovala svojom mornaricom, a ako je i u kopnenim ratovima bila učesnica, to joj je vojska bila ponajviše plaćenička. Iza 130 godina rva-

1.77

Tajni ugovor u Dovru 1.670.
Mir u Westminsteru 1.674
Britskofrancuski period 1.772

nja Francuska je bila posve svladana i taj dvoboj svršio se punim raspadom francuskih svjetskopolitičkih osnova (1815). Francuska je prije Engleske nastupala na polje kolonizacije, pa je u Sjevernoj Americi posjela Akadiju, Kanadu i dolinu rijeke Mississipija, i tako sa tri strane opkolila engleske posjede. Trvenja su bila neizbježiva. U Akadiji Francuzi osnovaše Port Royal, koji je engleskim kolonistima bio trn u oku, zato su ga usred mira godine 1614 napali i razorili. To nije dovelo do rata, jer ni jedna država nije rata htjela, pa je prvašnje stanje bilo opet uspostavljeno, ali je taj čin početak onoga dvoboja između obiju velikih sila zapada, koji se svršio padom Napoleona. Godine 1621. opet Engleska počini neprijateljski čin, jer Jakob I. podijeli cijelu Akadiju Škotu Vilimu Aleksnadru, koji je tu zemlju okrstio Novom Škotskom, ali njegovi pokušaji kolonizacije nijesu imali nikakova uspjeha. Kada je godine 1624. Engleska pomagala Hugenote protiv francuske vlade, William Aleksander osvoji Quebec i Port Royal, ali Karlo I. iz razloga svoje labave evropske politike u miru St.Germaina (1632.) povrati Francuskoj osvojene zemlje natrag. Sada je s Francuskom nastupio period mira i ona je na američkom području razvila veliku djelatnost, naročito se razvila velika misionarska propaganda. Za doba Cronvella napadoše stanovnici Bostona (1655.) Akadiju i osvojiše je, ali je u miru u Bredi (1667.) povratiše opet natrag. Kao granica između engleskih i francuskih posjeda vrijedila je rijeka St.Croix. Za doba Ljudevita XIV. francuski ministar Colbert živo pregne da podigne francousku kolonizaciju i u tu svrhu osnuje dva trgovačka društva: Istočnoindijsko i Zapadnoindijsko.

Colbert kao zastupnik merkantilnog sistema morao je stvarati industriju i trgovinu, kao dva stupa svoga ekonomskog sistema, a baš zbog toga je morao doći u sukob s Engleskom, koja je svoju budućnost postavila na moru. Iza rata o španjolsku baštinu, Engleska se postavila, kako je kazano na drugom mjestu na stranu neprijatelja i u Utrechtskom mitu (1713.) dobila od Francuske Akadiju. U ratu za austrijsku baštinu (sedmogodišnji rat, 1756 - 1763.), engleska je opet dosljedna svojoj politici bila na strani neprijatelja Francuske i dobila od Francuske u Pariskom miru (1763.) Kanadu.

Istočna Indija (historijsko stvaranje Indijskog carstva 1600 - 1876.)

1600 – 1876

Indijsko carstvo prostorom veliko kao cijela Evropa bez Rusije, po broju stanovništva šestina čovječanstva, predstavlja politički organizam najveličanstveniji i najpovezaniji na svijetu, a u isto doba najvažniji za Veliku Britaniju. Početak Britsko-indijskog carstva potječe od organizacije brojnih udruženja, nastalih u doba Elisabete u trgovačke svrhe. Najvažnije je bilo društvo londonskih trgovaca za trgovanje s Istočnom Indijom, koje se osnovalo na koncu 16. vijeka da mogu na kolektivnoj osnovici izravno tr-

govati s Orijentom, koje je pokušao 10 godina prije, ali bez uspjeha, individualnom inicijativom Jakov Lancaster.

Godine 1600. dobije društvo kraljevski list plovidbe, kojim mu je dat monopol trgovanja između Engleske i Indije (pod Indijom su se tada razumijevale sve zemlje, što su ležale istočno od Rta dobre nade, a posebice se pod tim imenom više mislilo na Insulindu, odakle su se dobivale mirodije, nego pravu Indiju). Godine 1601. otišla je prva ekspedicija pod vodstvom spomenutog Lancastera i to godinu dana prije, no što se osnovalo nizozemsko istočnoindijsko društvo, premda su lađe ranijih društava šest godina prije bile već stigle u Insulindu. Lancaster je stigao u Insulindu, zarobio jednu portugisku lađu s čajem i ukrcavši papra i mirodija u Bantamu vratio se iza trogodišnjega otsustva u Englesku. Drugo putovanje je izveo za društvo Middleton, koji je stigao do Moluka i u Amboini našao najbogatiji otok mirodija. Englezi su zapazili, da bi ono mimo trgovine s mirodijama mogli uspostaviti posrednički promet između Insulinde i Prednje Indije, i naročito da bi mogli iz Indije tamo prevoziti pamuk. Međutim ta engleska putovanja izazvaše zavist, opreke i borbe s nizozemskim društvom. Za Nizozemce je trgovina s Insulindom bilo životno pitanje, za Engleze je bilo sredstvo, kojim se mala skupina ljudi obogaćivala.

Za nizozemsku vladu je istočna trgovina bila glavni motiv politike, za Stuartoviće bijaše podređeni račun i jedna diplomatska igra, koja je prema različitim objektima i prilikama dobivala novo lice. Nizozemci su se ugnijezdili (1605.) u Amboini i stvorili su tu pravi protektorat. Oni su se urođenicima prikazivali kao oslobodi telji od portugiskog tiranstva. U to su došli Englezi, brojem slabiji u taj arhipelag, pa su ih Nizozemci smatrali kao uljeze, držeći da oni sami imadu monopol u tom kraju. Rat Nizozemske za svoju nezavisnost protiv Španjolske bio je sretno završen, a svakako i uslugama, koje su im Englezi pružali. Međutim Nizozemci bez obzira na to, htjedoše otoke mirodija pridržati sami za sebe, i kada je došao Pietar Bath za generalnog guvernera u Bantamu, započinje se akutna perioda engleskonizozemskih odnosa. Prilike se još više zaoštriše, kada je postao generalnim guvernerom Coen, koji je osnovao novu prijestolnicu u Bataviji i koji je htio da ima isključivo gospodstvo u arhipelagu. Godine 1621 - 1622, Koen istjera Engleze iz Pulo Runa u Banda skupinu. Odlaskom Koena u Evropu nije završena borba Nizozemske protiv Engleza. Na Amboini su engleski agenti vršili trgovanje, a imali su prekrasnu situaciju. Herman Speult, generalni guverner i nasljednik Koenov obijedio je Engleze, Japance i Španjolce, tamo naseljene, da su se urotili protiv holandeske vlasti i više njih je nakon mučenja dao javno i pred domaćim stanovništvom u znak pobjede holandeske smaknuti, a taj zločin učinjen je u čisto trgovačke svrhe (1623.). U Engleskoj je to izazvalo zgražanje, ali Jakov I. samo je protestirao, a nije se upustio u

Lancaster Middleton
Moluci Amboina

rat, jer je gledao kao i Elisabeta, u Španjolskoj svoga nacionalnog protivnika. Nizozemska se vlada ispričala i izjavila svoje žaljenje, ali narodni bijes u Engleskoj nije time prestao, pa su mnogi Nizozemci bili insultirani na londonskim ulicama, a jedan je umjetnik po nalogu Istočnoindijskoga društva naslikao scene iz te torture u Amboini, ali je vlada zabranila izlaganje te slike, da ne bi Nizozemci bili u Londonu masakrirani. Karlo I. nasljednik Jakovljev tražio je reparacije, a kada su bile odbite, dao je zaplijeniti u Chanelu nizozemske lađe. Za doba Cronvella bila je dana engleskom društvu zadovoljština za krvoproliće u Amboini. Međutim ta krvava drama imala je na istoku druge rezultate. Godine 1623. prestade engleska trgovina na otocima mirodija, pa i engleska faktorija na Javi isčeznu, a društvo je svratilo svoju pažnju na kontinentalnu Indiju. Jedna faktorije osnovana od Firanda i Rikarda Cooka u Japanu bi također napuštena, i tako su propale sve osnove na dalekom istoku za slijedeće decenije, ali je društvo to nadoknadilo uspjesima u Indijama. Dok je nizozemsko društvo očuvalo tako monopol u području Insulinde, englesko društvo se utvrdilo u Indijama.

Neizmjeran poluotok, koji se pruža od Himalaje do Kap Komorina, između Bengalskoga zaliva i arapskog mora bijaše sjedište za više tisuća godina rase i civilizacije azijske i naroda Hindusa, koji se raširio od sjevera prema jugu i podvrgao sebi ranije inferiorne rase i narode, koji su se prije njegova useljenja tu nalazili. Indija je bila kroz tisuće godina poprište napadaja sa sjevera, preko Iranskog ravnjaka, koji je bio Ahilova peta poluotoka. Tu su upadali Perzijanci, Macedonci, Arapi (VIII. vijek) i konačno Mongoli. Ova posljednja država bila je osnovana od Babera, avanturiste, koji je osvojio godine 1524. Lahore i uništio konačno afgansku dinastiju. Dok je carstvo velikoga Mongola došlo na zenit, javiše se drugi narodi više civilizacije, a ti dođoše s mora. Prvi su bili Portugizi pod Vascem da Gama.

Godine 1607. W. Hawkins isposlova kod velikoga mogula Jehangira dopuštenje, da može društvo slobodno trgovati u njegovoj državi. Međutim su Portugizi intrigirali protiv toga i kod mogula i kod stanovništva. Godine 1612. prispio je Best sa dvije lađe i htio pristati u Suratu, ali se Portugizi opriješe, a kada je došlo do borbe, Portugizi se povukoše u susjedstvo, a mogul je iza toga dao dopuštenje Englezima, da se tu smjeste. To je prva engleska faktorija u Indijama. Godine 1615. opet je došlo između Engleza i Portugiza do konflikta, u kojem su Portugizi bili potučeni. Ta pobjeda Engleza značila je propast portugiske moći u Indijama. Godune 1620. javiše se Englezi u Perzijskom zalivu, i tu osnovaše faktoriju Bendes Abbas. U isto doba su Nizozemci navaljivali na Portugize, pa su im oteli Malaku (1641.), a zatim Ceylon (1638 - 1658.). Iscrpljeni Portugizi dopustiše Englezima slobodu trgovanja u jednom lokalnom utanačenju (1635.), a to su kasnije potvr-

Hawkins
mogul Jehangir

Surat I. engl. fakt. u Indiji

Bendes Abbas

dili Londonskim ugovorima (1642 i 1654.). Bombay dobije englesko društvo od kralja Karla II., koji ga dobi sa svoje strane od svoje portugiske zaručnice, a on ga kasnije predade društvu (1662.). Tako iza dolaska u Indije Englezi osnovaše faktorije u Suratu, u Masulipatanu i Balasoru (1630 do 1632.). Godine 1639. osnovaše prvu tvrđavu - Sv.Jurja u blizini Madrasa. Mjesto, gdje je sagrađena Kalkuta bijaše barovito, a tu u blizini je sagradio William tvrđavu, a pod njenom zaštitom je kasnije podignut grad Kalkuta (1686). Indijsko društvo je u početku : cvalo, pa je primalo godišnje na uloženi kapital kamata od 100 - 200%, a naročito je cvalo u doba kralja Karla II. Poslovi su se pravili s početka jedino na račun poduzetnika, pa je trebalo iz vremena u vrijeme, da se sakupi nužni kapital za svako putovanje. Godine 1612. se pretvori društvo u akciono društvo sa kapitalom od 419.000 funti. Godine 1624. dobilo je pravo, da smije samo upravljati svojim posjedima u inozemstvu. Cronvell za svoga vladanja kao preveliki prijatelj slobode, nije htio da postoji monopol društva, pa proglasi slobodu trgovanja za svakoga Engleza. Karlo II. kasnije, dao je društvu jurisdikciju Stuarda civilnu i kriminalnu, pa ga je pače ovlastio da može voditi rat i sklapati mir sa nekršćanskim knezovima. Karlo je time društvu dao atribut suverenosti. Ali društvo je imalo šteta od strane utakmice, od kriomčarenja, i od preveliki troškova, koje je moralo snositi, da vodi borbe s indijskim knezovima, a konačno i od toga, što je engleski parlamenat god. 1694. dopustio svakom Englezu, da trguje s Indijom. Konačno društvu je zadat posljednji udarac time, što je engleski parlamenat g.1698. dao novom tako zvanom "Engleskom društvu" pravo trgovanja s Indijom, jer je ovo novo društvo vladi pozajmilo veliku svotu novca bez kamata. Starom indijskom društvu bila je istekla karta god.1701., a novo društvo je preuzelo poslovanje. Usprkos toga staro društvo nije zapustilo svoje posjede u Aziji, pače ih je dalo utvrditi u tvrdoj nakani, da će ih do skrajnosti braniti. Uza sve to je starije društvo nastojalo naći kompromis, da može izići časno iz toga teškog položaja, a što mu je bilo olakšano ulaskom nekih svojih akcionera u novo društvo. Rezultat je svega toga bila amalgacija obaju društava pod imenom : "Ujedinjeno društvo trgovaca Istočne Indije", ime, koje je god.1711. isčezlo, pa je opet uzet stari naslov "Englesko istočnoindijsko društvo". Godine 1708. je parlamenat ratificirao stapanje obaju društava i produljivši mu koncesiju do god. 1726. osigurao mu je ekskluzivni monopol i omogućio bolji politički i vojnički razvoj.

U prvo doba, društvo je iza stapanja zadržalo značaj čisto trgovački po uzoru staroga londonskoga društva. Tri okruga (predsjedništva zvata) Madrasa, Bombaja i Kalkute ostala su u bitnosti i dalje, kao tri velike trgovačke sekcije; predsjednici i njihovi savjetnici bili su birani u glavnim mjestima iz reda starih trgovaca. U toku XVIII. vijeka se orijentacija dru-

Bombay

Faktorije
Surat, Masulipatan, Balasor

Englesko društvo 1698.

Ujedinjeno društvo trgovaca Istočne Indije
Englesko istočnoindijsko društvo

štva posvema izmijenila, jer je društvo s jedne strane skrenulo na put vojničkih osvajanja, zbog unutarnjih političkih prilika Indije, pa su bili pri tom zauzeti veliki prostori, a s druge strane zbog Francuza, novih evropskih takmaca, ratničkih i odvažnih, ta osvajanja su bila nužna, da bi pretekli Francuze, koji su to isto radili. Francuzi nastupiše kolonizatorno u Indiji istom godine 1642., kada su osnovali istočno indijsko društvo; to je bilo posljednje djelo Richelievo. To francusko društvo bacilo je odmah pogled na Madagaskar, kao najbolje uporište za istočnoindijsku trgovinu, pa je smatralo za svoj najvažniji zadatak, da dođe do posjeda toga otoka, koji je već bio svratio i pažnju Engleza. Iza smrti Richelieove interes je u Francuskoj za kolonije bio pao, kao i interes za Madagaskar, jer na njemu ne nađoše ni jedna važnije mirodije, koju bi mogli u Evropu uvoziti. Sretniji je bio Colbert, koji je starije indijsko društvo nanovo preustrojio, i dao mu zadatak, da nastavi i proširi kolonizatornotrgovački rad u Indijskim vodama. Odmah je društvo pokušalo, da osvoji Ceylon, ali iza početnih uspjeha, osnova je propala. Prve faktorije je osnovao Frano Karon u Suratu i Masulipatamu, potom u mjestima, gdje su već postojala druge evropske faktorije. Najveća briga se posvećivala tome, da se osvoji stanica St. Thomas (St.Thome) kod Madrasa, a to u svrhu misionarske djelatnosti, što je i uspjelo, ali je nizozemska mornarica kasnije prisilila Francuze godine 1674. na kapitulaciju. Ali je Francuzima uspjelo, da se ustale tu u blizini, u Pondichery. Kasnije je francusko društvo napustilo faktoriju u Suratu, a dobilo u Bengalu Chandanagor. Francusko društvo je imenovalo za generalnog direktora Martina sa sjedištem u Pondichery, a djelatnost društva je ozbiljno ugrožavala pozicija engleske, naročito u idućem vijeku. Evropska kolonizacija u Prednjoj Indiji pruža na koncu 17. vijeka istu sliku kao u Gornjoj Gvineji (Afrika). Ako su u unutarnjosti i postojale neke trgovačke pozicije, one su stajale bez suvislosti; jedino su se evropski narodi ugnijezdili po obalskoj zoni, i to na pojedinim njezinim točkama. Tu su se nalazila naselja Portugiza, Nizozemaca, Francuza, Engleza, Danaca i Šveđana; ovih posljednjih je nestalo godine 1671. O kakovom stvarnom posjedu zemlje osim u Goi i Bombaju ne može biti govora. Ostale faktorije ne mogu se nazvati kolonijama, kako se ne mogu u Kini nazvati kolonijama ugovorna pristaništa, premda se ne može oporeći, da su faktorije u Indijama bile početne jezgre evropske kolonizacije. Evropski doseljenici bili su u Indiji samo trpljeni gosti, od kojih su domaći knezovi crpili trgovačke koristi. Da je Indija bila jaka i jedinstvena država, to bi takmičenje evropskih doseljenika bilo ograničeno na trgovačko područje, dok je ovako prešlo i na političko polje, pa tudinci od saveznika domaćih knezova konačno postadoše gospodari zemlje. U Indijama bijaše jedna jedina priznata vlast, i to velikoga mogula, koja je obuhvaćala cio prostor od zapadnoga Irana do preko do-

line Inda i Penđaba sa polovinom Dekana. Dvije trećine današnje Prednje Indije bijaše u njegovoj vlasti. Međutim se na jugozapadu na Dekanu, i to u planinama Mahrata formirala država mahratskih brđana, koja, čini se, nije bila drugo, nego reakcija Hinda protiv izlama, kome je pripadao i veliki mogul. Iza smrti Aurengreba (1707.), posljednjega velikog vladara mongolske rase, carstvo velikoga mogula bilo je u propadanju, a naročito je propadalo za njegovih nesposobnih nasljednika, koji su se među sobom krvarili i u dvorskim se revolucijama ubijali. Mnogo su oslabile državu mogulovu i borbe s Maharetima, koji su se oslobodili mogulova vladanja i zauzeli veći dio Dekana. U to doba domaći knezovi, muslimanski i hinduski, do tada zavisni od velikoga mogula, kao guverneri i upravljači - nabobi i subadari - koji su prije bili slati od mogula da upravljaju pokrajinama, digoše ustanak i razviše zastavu nezavisnosti.

Oni su se međusobno tukli i tražili pomoć dvija evropskih nacija, Francuza i Engleza, koje su se od to doba borile za prevlast u Prednjoj Indiji, isto onako kao i u Sjevernoj Americi.

Francuska je već bila pokušala na početku XVII. vijeka premda bez uspjeha, da organizira tamo trgovinu privatnom inicijativom, a vlada je pomagala u drugoj polovini toga vijeka društvo Istočne Indije - koje je opominjalo posve na istoimena društva u Nizozemskoj i Engleskoj. To francusko društvo se bilo uvuklo u Prednju Indiju, nadvlađivajući postepeno otpor nizozemski. Pokušaj društva, da osvoji St.Thomas na Koromandelskoj obali i na Ceylonu nije uspio, ali je dobilo Pondichery i Chandanagor zaslugom Frana Martina. U prvim godinama XVIII. vijeka francusko društvo je stradalo i gotovo da nije propalo zbog neuspjelih financijskih operacija čuvenog bankara Ivana Lawa, koji, da društvo oživi, bio ga je povezao u jedan organizam sa ostalim društvima iste vrste, ali malo iza toga nastao je bankrot, pa je bilo sve uništeno. Na sreću se istočnoindijsko društvo opet podiglo uslijed osobitih privilegija, koje je od države uživalo, pa se moglo godine 1728. opet reorganizirati i započeti svoje trgovačke ekspedicije u Indijski ocean, u Maskarene kao što i u Indiju. U Indiji sada započinje veliko takmenje između evropskih država. Portugizi su u bojevima s Marathama pretrpjeli velike gubitke (1737 - 1740.) i njihov posjed je pao na one tri točke, koje i sada imaju (Goa, Diu, Daman), ali dalje u Indiji ne vrše više nikakovu ni političku, ni trgovačku ulogu. Još su dolazila u obzir društva engleska, nizozemska i francuska. Nizozemci međutim razviše svu svoju djelatnost u Insulindi i na Ceylonu, dok u kontinentalnoj Indiji ograničiše svoju djelatnost na trgovačko polje i to samo na neke faktorije. Jedini ozbiljni takmaci ostadoše Francuzi i Englezi. Najvažniji su engleski posjedi bili: Bombay, Madras i Kalkuta. Bombay leži na Malabarskoj obali, pa je najprirodniji centar za lađe, što su dolazeći s jugozapada tražile sklonište

Dumas Dupleix

na burnom Arapskom moru. Madras je centar na Koromandelskoj obali, dok je Kalkuta blizu ušća Gangesa vrata za bogatu Bengalsku pokrajinu. Francuzi su s početka imali u vidu samo trgovačke interese, ali za guvernera Dumasa (1735 - 1741.) počeše kod njih prevladavati politički interesi, a najviše su politički momenti prevladali za izvrsnoga guvernera Dupleixa, koji je Francuze u Indijama učinio prvom kolonijalnom vlašću. U Evropi je godine 1740. započeo rat za austrijsku baštinu, a taj rat je Engleska iskoristila, da ojača sve francuske protivnike u Evropi, da joj to budu povezane snage, a u isto doba da je napane u kolonijama i u Americi i u Indiji. Zapovjednik francuske mornarice bijaše La Bourdonuais, koji je na Isle de France uredio bazu za mornaricu i organizirao odličnu ratnu flotu. Dupleix ga pozove da napane Engleze u Madrasu, i on to učini, pače im grad osvoji, ali iznenada, bez uoblaštenja Dupleixova, vraća Englezima grad uz izvjesnu otkupninu. Dupleix protestira proti v toga u domovini i ishodi da se La Bourdonuais opozove i stavi pod optužbu zbog izdaje, što bi i učinjeno, ali zbog nedostatka dokaza bi tada od optužbe riješen, premda se kasnije, kad su izišli engleski dokumenti zaista utvrdilo, da je sumnja Dupleixova opravdana. Dupleix sam posjedne Madras, a kada protiv njega povede vojnu Radjah od Karnatika, da ga prisili na ispražnjenje Madrasa, bude od francuske vojske pod zapovjedništvom Paradisa hametom potučen, a taj poraz razori sav nimbus o valjanosti indijske vojske. Pobjeda Dupleixova kod tvrđave sv. Davida, a Engleza Boscavena kod Pondicherya bile su neodlučne, kada je konačno mirom u Aix la Chapelle (1748.) Francuska povratila Englezima Madras, dok su Englezi povratili Francuzima Louisbourgh (Nova Škotska). Borba se iza mira nastavljala, ali pod vidom pomaganja domaćih pretedenata na prijestolje u Dekanu i Karnatiku. Englezi su pomagali jedne, a Francuzi druge, a svaki od onih pretedenata darivao je evropske pomagače novim posjedima i privilegijama. Pobjeda je u više mahova stajala na strani francuskih štićenika i Dupleix je bio na vrhuncu svojih uspjeha (1755.) i u njegovom duhu se već očaravala osnova, da se ne samo Prednja, već i Stražnja Indija pokori francuskoj vlasti. Nije čudo, da je sve to dražilo Engleze, naročito Roberta Cliva, genijalnog mladog oficira, koji je za Indiju bio ono isto, što su Pizarro i Cortez bili za Peru i Meksiko. On upadne u Karnatik, koji je do tada stajao u francuskoj sferi i god. 1752. kod Trichinopolisa potuče Francuze. Nadmoć Engleza počivaše na boljoj valjanosti njihovih četa, kojima jezgru sačinjavahu švajcarski veterani, a k tome na vojničkom geniju samoga Cliva (1753.). Taj neuspjeh Dupleixa izazva njegov opoziv i povratak u domovinu i tako taj veliki osnivač francuskoga gospodstva u Indiji morade ostaviti polje svoga velikog rada i vratiti se kući, gdje je umro u bijedi, jer mu društvo nije isplatilo dužnu plaću, pače mu ne htjede povratiti niti vlastiti uloženi novac.

Robert Clive Trichinopolis 1752
Talis 1757

Njegova je krivnja bila, da nije svoje nakane saopćavao društvu, a ovo nije htjelo da znade za ratovanje, već je htjelo da vodi samo trgovačke poslove. Dupleix je ispravno vidio, da mora provoditi kolonizaciju i političku kooperaciju s domaćim knezovima, da se može provoditi uspješna gospodarska politika, a za to je trebalo novaca, što društvo nije htjelo dati. Početni uspjesi Dupleixovi su bili veličanstveni i on je ranijim posjedima Pondicherya i Chandanagora pridodao nove (Mahe i Korikal) i proširio svoj upliv na treći dio Indije. Mirom ex Aix-la-Chapelle oba društva se obvezaše, da se ne će međusobno boriti, da steknu teritorije u Indiji, ali se jedva može misliti, da su društva kod toga iskreno mislila, jer su se stvari u Indiji bile tako razvile, da je miješanje evropskih vlasti bilo gotovo neuklonjivo.

Svakako je ugled engleskoga društva posljednjim uspjesima, pri čemu su dobili St. David i Devikotta, tako porasao, da su oni ozbiljno ugrožavali interese i ugled Francuske. Englesko se društvo iza godine 1748. zbog nemira u Dekanu i francuskog rivaliteta preobrazilo iz trgovačkoga društva u suvereno društvo velikih teritorija. Oslobođeno utakmice političke i trgovačke francuske i nizozemske, ono je primilo osnove svoga francuskog takmaca i upotrebljavalo francuske metode u odnošajima sa domaćim knezovima i njihovim nominalnim gospodarom, velikim mogulom. Prvi i najveći umjetnik nove politike bijaše Robert Clive, nazvan indijski Cortez. Kada je nabab Bengala Rajah al Duala na poticaj Francuza (1756.) osvojio Kalkutu, pri čemu je nastradalo 146 Engleza, napane ga Clive, - preote mu Kalkutu i prisili ga na mir i otštetu i odmah je krenuo protiv Francuza i oteo im Chandanagor. Rajah al Duala pristane uz Francuze, ali Clive krene protiv njega i izvojeva odlučnu pobjedu kod Palisa (1757.) sa samih 3200 vojnika protiv indijskij 48.000. Ta pobjeda znači početak engleskoga gospodstva u Bengalima, premda osim odstupa 2284 km^2 zemlje južno od Kalkute, Englezi nijesu tražili drugih teritorijalnih ustupaka. Ali Englezi su bili iza toga faktični gospodari u Bengalima, pa su tamo postavili novoga domaćeg podkralja, sebi odana, koji na njihov poticaj navijesti Francuzima rat, da im otme sve posjede u Indiji. Holandani mu još praviše neprilike, ali Clive i njima otme grad Chinsurab i time je uloga njihova u Hindostanu bila završena. Među urođenicima je ime Cliveovo izazvalo takav strah, da se jedna golema mongolska vojska, koja je bila krenula protiv njega, odmah razišla, netom je čula, da se Clive približava. Pobjede Cliveove osnovaše moć britsku u Bengalima - i uništiše francuski utjecaj, ali da se Francuzi unište i njihov slom u Indiji zapečati, trebalo je osvojiti Dekan, gdje su njihove pozicije bile još vrlo jake. Na strani Francuza bio je tamo u doba sedmogodišnjega rata zapovjednik Lally-Tollendal, hrabar vojnik, ali loš upravitelj i političar, koji je prezirao socijalne uređaje urođenika i izazi-

vao protiv sebe čitave uzbune stanovnika, a sve je to došlo dobro Englezima. Ratna poduzeća francuska su bila vođena sporo i s nedovoljnim sredstvima, a stanovništvo domaće mu je bilo neprijateljski raspoloženo, pa su Francuzi izgubili Musulipatam, Pondichery, Mahe i Karikal. Kod Wandivaša potučeni izgubiše konačno sve pozicije u Indiji. Tollendal, koji je započeo rat s uspjesima i s devizom, da ne smije biti više Engleza u Indiji, izgubio je sve francuske posjede, a to je platio i životom, jer je bio smaknut od krvnika u Parisu (1766.).

Pariškim mirom (1768.) Francuska je dobila natrag pet posjeda, koje još i danas drži (Pondichery, Chandanagor, Mahe, Yanaon i Karikal) uz obavezu, da ih ne će utvrđivati. Francuskom društvu istočne Indije utrne privilegij g.1769. i te godine se raziđe; svaki Francuz je imao otsle pravo da trguje s Indijom. Engleska je postepeno dobivala iza toga koncesiju za koncesijom, dok nije postala gospodarica cijele zemlje. Najprije je dobio Clive od šaha Alum II. cesiju fiskalnih prava u Bengalu, Behoru i Orosi, koja su dotad zavisila od subadara Moorshedabuda. Clive je to dobio plaćajući nasljednicima velika mogula godišnji prinos od jedne šestine milijuna franaka, tako da je veliki mogul postao pensionirac jednoga društva trgovaca, koje je bilo mandator metropolitanske vlade. Jedva je ponosni rođak od Misore Aider Ali, prozvat Fridrik veliki Istoka, zamislio osnovu, da Engleze istjera iz stečenih pozicija, Englezi se udružiše sa Maratama, da mu osujete osnove. Aider Aliju uspije da otme Englezima veliki teritorij u Dekanu, ali društvo taj gubitak nadoknadi osvojenjem teritorija u Hindostanu, zauzevši bogatu pokrajinu Benares, no uz veliko rasipavanje novca. Ta politika dovede Cliva na optužničku klupu pred kuću lordova u Londonu, gdje bude riješen, ali se ubije kasnije od melankolije i od uživanja opiuma. Engleska vlada se nije prije uplićavala u poslove društva, dok nije bila prisiljena na to zbog javnih interesa. Parlamenat je produljio kartu 1773. za period od 20 godina i reorganizirao upravu.

Do tada bila je uprava podijeljena na tri predsjedništva: Bengalsko, Madras i Bombay - jedno od drugoga nezavisno 1/ s guvernerom na čelu i sa savjetom funkcionera, koje je bilo odgovorno vrhovnom vijeću direktora društva. Po novom aktu stvorio se 2/ jedan generalni guverner za predsjedništvo u Bengalu, pomagano od vrhovnog savjeta od četiri člana. Vrhovni guverner zajedno sa savjetom imao je pravo naviještati rat i sklapati mir s domaćim knezovima. Premda su bili i guverner i članovi savjeta imenovani od društva, morali su biti potvrđeni od krune, koja si je pridržala pravo imenovanja sudaca za vrhovno sudište u Kalkuti, a ovo je imalo sa svoje strane pravo veta za sve odluke društva. Generalni guverner je imao i neka manja prava nadzora na predsjedništva Bombaja i Madrasa. Može se reći, da god.1773. predstavlja na neki način, prvu tvorevinu engleske Indije. Dru-

Pariški mir 1768.

ništvo je bilo podloženo, otslije, državnom nazoru i samo opunomoćeno da vodi upravu nad indijskim teritorijem, ali samo kao posrednik engleske vlade. Akt od 1773. nije spriječio dalje osvajanje društva, već je pače dao novi poticaj i učinio podložene krajeve još više ovisnim od društva. Waren Hestings, koji je bio dotad na čelu Bengalskoga predsjedništva, postade godine 1774. prvim generalnim guvernerom. U sveđernim bojevima s indijskim knezovima, naročito s Aider Ali i njegovim sinom i nasljednikom Tippom Sahibom, saveznikom Francuske za doba rata za nezavisnost Amerike, Hastings je proširio vlast englesku u Indiji, ali je time povećao i pasivu društva, pa su izdaci prekoračivali primitke. Hastings nije prezao ni od koje krvoločnosti, da postigne svoje političke i teritorijalne ciljeve. Korupcija je zavladala u Indiji i na vrhu i dolje, a stanovništvo je bilo plijenjeno od predstavnika društva, kako je u doba rimsko bilo stanovništvo Sicilije guljeno za uprave Verresa, ali uskoro to zlo je prešlo granice Indije i stiglo do metropole, pa je ugrozilo parlamenat i samu državu. Došlo se onda do najviše točke revolucije i korupcije, - tako nazivlje Seeley - taj period historije engleskoindijske. Prvotne pokretne snage - trgovačke - ustupile su osvajanju teritorijalnom, a kasnije s k tome pridružila individualna pohlepa, gulenje, prestupci, a konačno je financijska spekulacija bila jedino mjerilo za indijsku politiku. Prva polovina vladanja Jurja III. bijaše za Englesku olujno doba, jer dok je izgubila Ameriku, u isto doba je dobila Indiju, ali je osvojenje Indije krilo veliku pogibao za političke prilike u Engleskoj. Engleska se miješala u tamnu politiku indijsku. Englezi su postali prvi ministri na indijskim dvorovima, ili su zapovijedali plaćeničkim četama muslimanskih naboba, a odatle su donijeli u domovinu veliki plijen, što su ga stekli u mongolskom carstvu nesavjesnim postupcima. Dvije pogibelji su prijetile od toga Engleskoj: prva, što se karakter engleski pokvario političkom korupcijom, koja je cvala u najvećoj mjeri u anarhiji indijskoj, a s druge strane ti bogati avanturiste na povratku u Englesku, ulazili su u politički život metropole idejama, ili još bolje metodama, unesenim iz Azije, i tako je bilo ugroženo samo ravnovjesje ustava, u doba, kada je prema tadanjem izbornom sistemu veliki broj parlamentarnih sjedala bio gotovo na dražbi. Prema političkom sistemu, koji je tada vladao, vrhovna moć u državi mogla je lako preći u ruke stranke, koja bi si osigurala korisni patronat Indije. Parlamentarna borba onoga doba puna je iluzija na to stanje, a naročito se ono ogledava u govorima Burkea, Foxa i Pitta. Burke u jednom govoru protiv Hastingsa reče, da strani knezovi iz Indije ne samo glasuju preko svojih emisara u parlamentu, već oni kupuju zastupnička mjesta, pa po sredini nas sjede predstavnici Radaha iz Tanjore i naboba iz Arkote. Izbornici Velike Britanije, reče on dalje, prodali su svoje glasove stranim vlastima, i činjenica je, da članovi našega

Waren Hestings

senata slušaju zapovijedi daleko tiranina. Epilog te borbe je bio da je ministarstvo palo i da se podnijela tužba protiv Hastingsa, koja je trajala deset godina (1786 - 1795), a koja je svršila riješenjem Hastingsovim od krivnje. Trajni rezultat te borbe bijaše veći interes za Indiju i volja naroda da se tamo zavede red. To je dovelo do Pittova akta 1784., koji je izvršivao u Indiji novi generalni guverner lord Cornvellis i koji je bio sanktioniran od parlamenta prigodom produženja karte u korist društva. Po aktu Pittovu 1784. ranije vijeće direktora društva i dalje ostaje, ali ono je bilo podložno nadzoru desetorice savjetnika, kome je predsjedovao državni tajnik za civilne i vojničke poslove. Predsjedništva Madrasa i Bombaja bila su izričito podložna nadzoru predsjedništva Bengalsskog (Kalkuta). Vlast generalnog guvernera da odlučuje o ratu i miru bila je umanjena, a načelno je vrijedila samo u pitanjima obrane; imenovanje vrhovnog zapovjednika i svih vojničkih snaga u Indiji zavisilo je izravno od krune; konačno nadzor nad financijama društva bio je podložen državnoj blagajni. Tako su tim aktom akcioneri društva izgubili politička prava, koja su prešla neizravno pod upravu engleske vlade, i to na veliku korist stanovništva indijskoga, koje je otslije bilo bolje zaštićeno protiv gulenja društvenih činovnika. Društvo za Indiju postalo je u bitnosti trgovačko društvo, a u svojoj formi ono je postalo na neki način autonomno odjeljenje kolonijalnog britskog organizma. S tom dualističkom upravom (države i društva), koju je Pitt zaveo u upravi indijskoj god.1784., pogibelj, koja se pojavila na političkom horizontu Engleske je isčezla. Društvo za Indiju u daljem razvoju čuvalo je svoj normalni karakter. Društvo je nastojalo da se ukloni svakom povećanju teritorija i da očuva mir. Odluke o važnijim odlukama indijskim odsad, zavisile su od dva državnika, od predsjednika kontrole, a nada sve, od generalnog guvernera. Oni su bili prije svega odgovorni državi i javnom mnijenju u Engleskoj, a istom u drugom redu akcionerima društva. Buduć da su stajali po strani svih interesa trgovačkih, oni su se bavili jedino političkim i teritorijalnim pitanjima engleske države u Indiji. Nasljednik Hastingsa bijaše Karl Kornvallis (1786 - 1793.), nastojao je prema mišljenju parlamenta da očuva mir sa domaćim knez ovima. Uza sve to je bio u trajnim ratovima. Prije svega je vodio rat protiv Tipa Sahiba, koji je najprije morao Englezima otstupiti polovinu države, a kada se opet digao protiv Engleza, uzdajući se u Napoleonovu pomoć iz Egipta, izgubi vlast, a njegova obitelj bi svrgnuta, a na njihovo mjesto bi postavljen neki drugi nabob, privrženik Engleza. Mnogi su indijski knezi predali svoje državice Englezima uz uvjet, da im bude zadržan naslov naboba i neka pensija. Naročito je energičnu politiku vodio lord Mornigton, četvrti po redu generalni guverner, a drugi (iza Cliva) po veličini akcije u Indiji. On je zaveo novu politiku, to jest politiku intervencija i aneksija. U stvari, u svakoj državi-

Pittov akt 1.784. Karl Kornvallis lord Mornigton

1877 Indijsko carstvo

ci bijaše po jedan rezident engleski i oružana sila, koja je bila uzdržavana na račun tributarne države, a svaka država je čuvala svoju nezavisnost prema ostalim domaćim suverenima; dalje je čuvala svoju vjeru i običaje. To je bila politika pomoćnog savezništva ili podložne usamljenosti. Za doba Napoleona Engleska je proširila i učvrstila svoju vlast u Indiji. Kod produljenja karte godine 1793. za daljih 20 godina, parlamenat je ukinuo monopol društva u trgovanju, pa je dopustio svakoj engleskoj lađi do 350 tona veličine pravo trgovanja s Indijom.

Godine 1834. prestalo je Istočno indijsko društvo da postoji kao trgovačko udruženje, a ostalo je u daljem svom opstanku kao financijska organizacija, kojoj je bio povjeren jedan dio engleske kolonijalne uprave. Ustanak protiv Engleza u Indiji bio je posvuda rasplamsao godine 1857., ali je uz velike napore bio ugušen. Društvu je bila godine 1858. oduzeta i administrativna vlast, a posve je utrnulo 1874., a godine 1877. Indija je bila proglašena Indijskim carstvom.

Proglašenje nezavisnosti Ujedinjenih država

Ako ima revolucija, koje predstavljaju čisti napadaj, a drugih koje se očituju u formama odbrane, to sjevernoamerički pokret za nezavisnost ide u ovu drugu skupinu. Ali se on ne bi bio pokrenuo, da nije dobio poticaj od pojačane politike engleske vlade.

Još dok se pretresalo o Pariškom miru (1763.), nastojahu neki engleski državnici, da se Kanada povrati natrag Francuskoj, jer dok budu postojali Francuzi u Sjevernoj Americi kao kolonijalna vlast, dotle će englesti kolonisti zbog pogibelji uvijek trebati pomoći majke domovine i tako će ostati privezani uz državu. Kasniji događaji su potvrdili ispravnost tih tvrdnja, jer netom je svršio rat za Kanadu, u nutarnjosti engleskih kolonija jačala je težnja za slobodom i za vlastitom nezavisnošću. I prije nije bilo uviđavnosti i liberalnosti sa strane majke domovine, koja nije dopuštala naseljenicima nesmetano da se razvijaju. Kralj i parlamenat izdali su niz zakona, koji su ograničavali ekonomsku slobodu kolonija i u više mahova postavljali zahtjeve, koji su išli za tim, da se kolonistima umanje njihova politička i crkvena prava, ali to je većinom ostalo na papiru i nijesu iza toga slijedila djela. Iza posljednjega (sedmogodišnjega) rata, vlada se ozbiljno bavila mišlju, da više ne smije da se povrati svojoj staroj pasivnoj ulozi, a ona je dobro znala, koji su državni interesi sada u pitanju. Vlada kao da je s dobitkom Kanade preuzela i neki drugi, tako zvani francuski način kolonijalne politike. Izvještaji guvernera nijesu više nepročitani ležali spremani među akte, već su ih ministri proučavali i iz njih uvidiše, koliko je malo ostalo autoriteta prema kralju u prekomorskim pokrajinama. A to se činilo još nepodnosljivije, što je razvoj stvari i u En-

Indijsko carstvo 1877.

gleskoj vodio do jačanja kraljeve moći. Godine 1760. došao je na prijestolje Juraj III. On je prvi kralj iza nastupa na prijestolje kuće Hanoveranske, koji se rodio u Engleskoj i koji se usprkos svojih njemačkih osebina smatrao Englezom, a to mu je u narodu diglo popularnost. On nije zavisio kao njegova dva prešasnika od dobre volje jačih obitelji Whiga, već je htio da monarhijsku vlast učini nezavisnom i odlučnom. Tako se novi vladar povezao, ako ne na politiku Stuartovića, a ono na politiku Vilima III. Za više od dva decenija bio je kralj u središtu engleske politike. Sloboda je bila stvar opozicije, ideali reda i posluha bijahu odlučni u vladanju. Prema tim načelima se htjelo i u Americi vladati. Kolonisti u Americi su bili nezadovoljni, da je Engleska, majka domovina, njihovu zemlju smatrala kao mjesto za ubacivanje kažnjenika, i po tome kao neku kažnjeničku koloniju. Povrh toga su bili nezadovoljni sa guvernerima, od Engleske postavljanim, koji su svoju vlast prestrogo vršili i na račun kolonija se obogaćivali. Premda su uredbe u kolonijama bile engleskodemokratske, ipak nijesu bile onakove , kakove su oni želili prema slobodnim američkim prilikama. Prema tome bijahu sjeveroamerički kolonisti republikanci, već davno prije proglašenja svoje nezavisnosti. Svojim udjelom u posljednjem engleskofrancuskom ratu i velikim zaslugama, što su u ratu postigli, njihov osjećaj za nezavisnošću bijaše silno porastao. Stoga nijesu osjećali nikakovu volju, da njihov udes bude od Engleske određivan, i da Engleskoj prepuste odlučan utjecaj na upravu i gospodarski život svoje zemlje.

Prava pojedinih kolonija bijahu različita; neke su bile engleskoj kruni neposredno potčinjene (krunske kolonije); neke su pak kod osnutka dobile slobodan list, kojim su njihova prava i dužnosti bila točno označena. U glavnome su sami namećavali i dizali poreze; stara domovina je vršila utjecaj, kada se radilo o odbrani zemlje, a iznad svega je htjela da u pitanjima trgovačkim ima odlučnu riječ.

Naročito su teško osjećali koloniste kod sve većega napretka njihove zemlje gospodarsku zavisnost, koju je Engleska prema tadanjim nazorima merkantilnog sistema podržavala, smatrajući kolonije predmetom iskorišćavanja bez ikakovih političkih prava. Massachusett je već god.1684. izjavio, da mu je teško priznati navigacione akte, koje je Cronvell godine 1651. izdao, jer ti akti zadiru u prava slobode i vlasništva kolonista, koji još k tome nijesu zastupani u engleskom parlamentu. Veliki dio kolonijalne robe kolonisti su morali slati u domovinu samo pod engleskom zastavom; mnogu industrijsku robu nijesu smjeli sami producirati, već kupovati od Engleza; ni jedna strana lađa osim engleske nije smjela pristajati u američkim lukama; obrtnicima je bilo useljavanje u Ameriku zabranjeno, da ne bi tamo dizali obrt. Godine 1750. podupirala je Engleska izvoz sirova željeza iz kolonija u domovinu, dok je zabranjivala preradbu željeza i izradu željezne robe.

ma nagomilalo stotine tisuća funti neprodana čaja.

Da se društvu pomogne, kako bi izišlo iz financijske neprilike, trebalo je ukinuti uvoznu carinu za Ameriku, a Amerika bi bila najbolje tržište za čaj, ali vlada nije htjela to učiniti, već je htjela obilazeći zakon drugim načinom to postići. Po zakonu čaj se iz Indije morao najprije uvoziti u Englesku i tu platiti carina, a istom odatle je išlo u druge zemlje. Vlada je dopustila, da se čaj iz Indije može izravno uvoziti u Ameriku, i tako bi društvu otpalo plaćanje carine u Engleskoj, a jedino bi se carina pobirala za uvoz u Ameriku. Na taj način bi se čaj mogao jeftinije u Americi prodavati, pa bi otpalo kriomčarenje sa strane Nizozemske i Francuske. U Londonu se mislilo, da će kolonisti biti ipak toliko pametni, pa da će radije kupovati jeftiniji engleski, nego kriomčarski čaj, ali su se prevarili. Amerikanci su to ispravno shvatili kao omalovažavanje njihova osvjedočenja, pa netom se čulo za taj trik ministarstva, digla se oporba i zaredale protestne skupštine, najprije u Filadelfiji, a onda po mnogim drugim gradovima. Na skupštinama se zaključivalo, da svaki onaj, tko bi pomagao iskrcavanje i prodaju čaja, da će biti smatran za neprijatelja domovine. Kada su usprkos toga raspoloženja stigle u luku Bostona tri lađe natovarene čajem, nekoliko desetaka mladića, obučeni u indijsko odijelo pobacaše u more 342 sanduka čaja, da se vidi, kako su ironično govorili, može li se čaj i s morskom vodom pripremati. Šteta je društvu iznosila oko 18.000 funti. Kralju, parlamentu i ministrima se činilo, da je tim činom prevršila mjera strpljivosti, pa su tvrdo odlučili, da se moraju kazniti, kako bi druge odvratili od sličnih prestupaka. Najprije zaključi engleski parlamenat, da se sjedište guvernera prenese iz Bostona u Salem, kako bi ovom pogodnošću dobili Salem za sebe i odvratili ga od Bostona. Međutim Salem to odbije i izjavi svoju solidarnost s Bostonom.

Drugim zakonom bi zatvorena luka Bostona i tako je stanovništvo vrlo osiromašilo. Trećim zakonom bi zabranjen ribarima Nove Engleske ribolov u New Foundlandskim vodama. Da se začetnici kazne, poslata bi vojska po generalom Gage, a krivci da se prevezu u Englesku, da pred engleskim sudovima budu suđeni. Suđe neće kao dosad birati kolonije, već će ih imenovati namjesnik; javni sastanci se ne smiju držati bez dozvole namjesnika. Da engleska vlada odbije Kanadu od solidarnosti s Američkim kolonijama, dopusti u Kanadi francusko zakonodavstvo, koje nije poznavalo porotnih sudova, a k tome prizznade katoličku crkvu kao zemaljsku crkvu, a oba ta zakona su vrlo ozlovoljila demokratsku i puritansku Novu Englesku. Ovime se nastupilo na polje sile a sila je stajala pred pravom. Kralja je to veselilo, pa je uskliknuo : kocka je pala. Ali uspjeh nije odgovarao očekivanju. U Engleskoj su se nadali, da će vojničke operacije biti jedna šetnja po kolonijama, pa da će biti brzo gotovi sa surovim, podlim, nedisciplinirani i nezahvalnim "buntovnicima".

Kongres u Filadelfiji 1.7[illegible]. — 1.775 Proglašena nezavisnost 1.776.
Bitka kod Lexingtona priznata 1.783.

1776

Da se odbrane od tih mjera Filadelfija predloži, da se sazove kongres svih pokrajina, koji se zaista i sastane 1774. u Filadelfiji, samo Georgija nije pristupila. Kolonije su tražile pravo, da sami sebe oporezuju i upravljaju, ali još su priznavale engleski parlamenat kao vrhovnu vlast. Najvažniji ljudi kongresa: Franklin i Washington su uvjeravali, da oni ne misle otcijepiti kolonije od matere zemlje. Međutim engleska vlada o popuštanju nije htjela da znade, pa je poslala generala Gage s vojskom, koji se iskrca u Bostonu, no tu dođe do sukoba, koji se nastavi i dalje, pa je došlo između njega i ustanika do bitke kod Lexingtona, u kojoj je palo dva puta više engleskih vojnika nego ustanika. Ta bitka je pokazala, da upokorenje kolonija ne će biti laka vojnička šetnja, a u isto doba je digla duh Amerikanaca. Revolucija je time započela. Godine 1775. se ponovo sastane kongres u Filadelfiji, koji je stvorio izjavu o ljudskim pravima. Kao takove se smatralo 1) ličnu slobodu, 2) jednakost pred zakonima, 3) zaštitu imovine i lične slobode i 4) pravo otpora protiv ugnjetavanja. Kongres preuzme izvršujuću vlast, a Georga Washingtona imenuje vrhovnim zapovjednikom četa. Konačno 4.srpnja 1776. bi proglašena nezavisnost ujedinjenih sjeveroameričkih država. Do priznanja sa strane Engleske vodile su se duge i krvave borbe, u kojoj je na strani Amerike stupila Francuska, Španjolska i Nizozemska, dok nije Engleska bila svladana, a Unija kao nezavisna država priznata (1783.).

1783

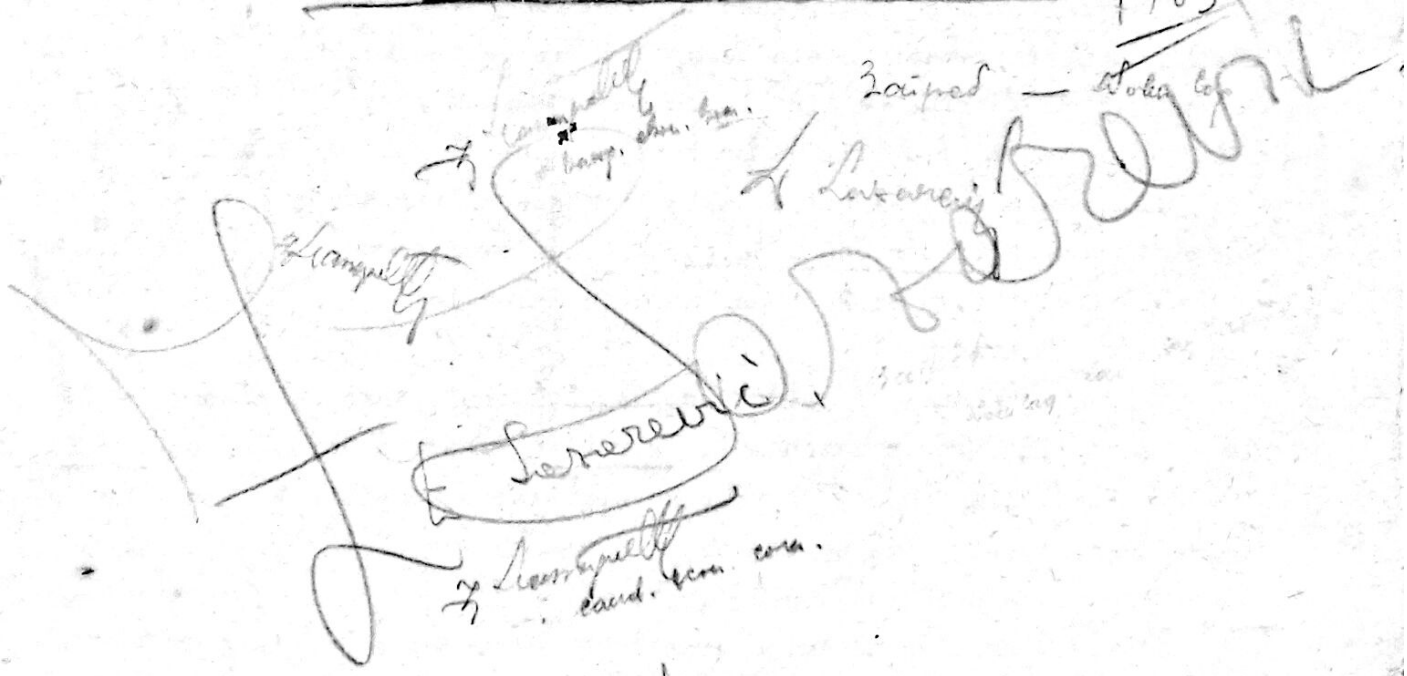

Karlo Veliki

Deobe u Verdunu 843

Ludovik pobožni

Pipin · Ludovik · Lotar

Niža ili Burgundija · Visoka ili Gornja Burgundija

Vojvodstvo Arelata (Burgundija)

Istočni deo
levo nemačke granice

Zapadni deo (Flandrija i Artois)
levo francuske granice

Filip Smeli iz kuće Burgund 1386 zaposeo je deo današnje Belgije a [illegible] kneževi najvažnije delove današnje Belgije i Nizozemske — Sedamnaest nizozemskih pokrajina

Južna Nizozemska (Belgija) · Severna Nizozemska (Nizozemska) [illegible]

Poslednji potomak Burgundske kuće Karlo Smeli 1477 bitka kod Nancija

kći Marija udata za Maksimilijana austrijskog

sin Filip Lepi ženi [illegible] Španjolska

Karlo V
nemački car

Ferdinand
austrijske zemlje

Marija udata za ugarskog Ludovika II.

ostalo

Filip II. dobija
Španjolska, Nizozemska i kolonije

Južna ostala pod njegovom vlašću a severnih 7 ujedinile se u Utrechtskoj uniji (Holland, Seeland, Utrecht, Gelderland, Frizija [illegible], Groningen) [illegible] Generalitet
Vazalne [illegible] deo Brabanta i Lim[illegible]

Belgija

Nizozemska